

ЗАПОРІЗЬКІ МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВЛАДИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: РІВЕНЬ ПОВНОВАЖЕНЬ ТА СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ (за матеріалами періодичних видань і спогадами очевидців)

Дана розвідка присвячена аналізу процесу формування місцевих органів влади Запоріжжя в роки нацистської окупації. Основним джерелом стали матеріали газети «Нове Запоріжжя». Вони дозволили сформуванню уявлення про діяльність Запорізької управи в адміністративній та економічній сферах, відтворити особливості соціальних заходів щодо місцевого населення у регіоні, з'ясувати характер діяльності освітніх, культурних, релігійних організацій упродовж нацистської окупації. Позитивну риторичну окупаційної преси розвінчують спогади очевидців.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, Запоріжжя, міська управа, районна управа.

Друга світова війна та нацистська окупація продовжують цікавити пересічних українців. Не зменшується інтерес до цієї проблематики і з боку дослідників. Доволі перспективним виглядає вивчення життя населення окупованих територій крізь призму діяльності місцевих окупаційних органів влади.

Пропонована розвідка має на меті проаналізувати особливості формування місцевих органів влади м. Запоріжжя та їх повноваження щодо вирішення нагальних питань життя містян.

Підокупаційний соціум Запоріжжя вже був предметом вивчення вітчизняних істориків¹. Однак ретельного аналізу потребує процес формування міської та районної управ, службові повноваження місцевих управлінців і їх вплив на повсякдення населення окупованого міста.

¹ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський [та ін.]; Ф.Г. Турченко (наук. ред.). – Запоріжжя: Промсвіта, 2013. – 416 с.; Орлянський В.С., Тедеев О.С. Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.): Монографія. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 332 с.; Орлянський В. Діяльність Запорізької міської управи в області освіти й охорони здоров'я в період німецької окупації (1941–1943 рр.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 19. – С. 24–31.

Дослідження цієї теми здійснено із залученням матеріалів окупаційної періодики. Запропоновано поглянути на цю проблему з точки зору окупаційної влади, як шляхом позитивного висвітлення діяльності управи окупанти намагалися вплинути на лояльність населення міста. Основою дискурсу окупаційної періодики була боротьба з ворогами («жидівським більшовизмом» і «міжнародною плутократією»), перші шпальти газет рясніли промовами «визволителя Гітлера», переважно на останніх сторінках вміщувалася інформація про відбудову життєдіяльності міста (заходи в економічній, культурній, медичній, освітній сферах тощо). Для повнішого відтворення повсякденних практик цивільного населення у роки нацистської окупації залучено спогади очевидців, і територіальні рамки дослідження розширено до Запорізького регіону.

Для з'ясування функцій місцевих управлінців, їх повноважень і напрямків діяльності застосовувався метод порівняння. Методи аналізу, синтезу, узагальнення й системного аналізу дозволили з'ясувати сутність явища нацистської окупаційної політики, труднощі щодо формування управлінської системи краю, роль місцевої адміністрації у життя пересічних мешканців Запоріжчини.

Окупація м. Запоріжжя тривала від 4 жовтня 1941 р. до 14 жовтня 1943 р. Територія Запорізької області була поділена між генеральними округами «Дніпропетровськ» та «Крим» («Таврія»). Лівобережна частина області була прифронтовою зоною, і до 1 вересня 1942 р. до складу Райхскомісаріату «Україна» входила лише правобережна частина області².

Особливістю управління міста Запоріжжя у роки нацистської окупації, порівняно з іншими великими містами Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ), стало те, що від початку окупації воно перебувало у військовій окупаційній зоні, відповідно окупаційний апарат влади на території області був представлений органами німецької військової адміністрації³. Їм належали всі владні повноваження адміністративного, військово-поліцейського та господарсько-економічного характеру. Лише після включення цього регіону до складу РКУ влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Саме ж місто Запоріжжя як великий промисловий центр в межах Райхскомісаріату «Україна» був виділений в окремий округ. Спочатку Запоріжжям управляв фельдкомендант (воєнний комендант), що підпорядковувався тиловому командуванню Вермахту. З кінця літа 1942 р., після включення області до складу РКУ, Запоріжжя було підпорядковане представнику цивільної окупаційної адміністрації – штатдкомісару (цивільному коменданту міста).

² Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945. – С. 138.

³ Рік цивільної влади в м. Запоріжжі // Нове Запоріжжя. – 1943. – 1 верес. – № 70 (197). – С. 3.

Цю посаду обіймав німець доктор Гілле. Апарат штадткомісара складала два німці (військові радники Гастауер і Клюге). За наймом у штадткомісаріаті працювали 13 фольксдойче і три українці⁴. Загалом залучення фольксдойче до управлінського апарату заохочувалося (на думку німців, ця категорія населення заслуговувала на політичну довіру за етнічною ознакою)⁵, не стало виключенням і Запоріжжя.

Наступна своєрідність Запоріжжя виявилася в тому, що місто поділялось на дві частини. Правобережна частина довоєнного Запоріжжя в роки окупації не входила до складу міста й стала частиною гебіту Запоріжжя. У свою чергу, лівобережжя складалося з старої і нової частини міста, межа між якими пролягла по балці річки Капустянка. Старе місто охоплювало територію на схід і південь від балки – довоєнний Сталінський район. «Нова частина міста» знаходилась на лівому березі Дніпра, іншою його назвою було «Запоріжжя-Нове». У Старій частині в роки нацистської окупації була утворена міська управа (офіційна назва «Запорізька Українська Допоміжна Управа»⁶). Життєдіяльністю нової частини Запоріжжя й прилеглих селищ опікувалася районна управа («Запорізька Українська районна Допоміжна Управа нової частини міста»⁷), яку контролювала міська управа. Обидва ці органи місцевої влади підпорядковувались нацистським управлінцям. Після 1 вересня 1942 р. районні та міські управи, що були створені на території колишньої Запорізької області в межах зони військової адміністрації, були передані до складу РКУ. Новостворені крайсгебіти (Запоріжжя, Оріхів, Кам'янка-Дніпровська, Гальбштадт, Пологи, Бердянськ, Акимівка, Мелітополь) перейшли у підпорядкування відповідних гебітскомісаріатів та ортскомендатур і проіснували до моменту визволення краю у вересні-жовтні 1943 р. Запорізька міська управа і районна управа нової частини міста потрапили під контроль новоствореного штадткомісаріату й припинили свою діяльність у жовтні 1943 р.⁸

Місцеві управи на чолі з бургомістрами зосереджували у своїх руках управління діючими підприємствами, міським житловим господарством і транспортом, торговельними й медичними закладами, освітніми та мистецькими установами. Управи відповідали за наповнення бюджету через фіскальну функцію (збір місцевих податків і зборів); функціонування міської

⁴ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945. – С. 139.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 33, к. 1156–1158.

⁶ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-1433, оп. 3, спр. 2, арк. 31.

⁷ Про районну управу // Нове Запоріжжя. – 1941. – 23 лист. – № 4. – С. 1.

⁸ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945. – С. 138.

інфраструктури, соціальне забезпечення населення тощо. Для виконання цих завдань при Запорізькій управі були створенні різні відділи. За твердженням дослідника В. Орлянського, «...через кілька днів після початку окупації міська управа вже функціонувала як повноцінна в організаційно-управлінському, а головне у фінансовому плані, структура. Власне кажучи, структурно, кількісно і функціонально Запорізька міська управа повторювала структуру міськради радянського зразка»⁹. Станом на 1 січня 1942 р. у міській управі діяли відділи: загальний; фінансовий, міського комунального господарства; житловий, соціального забезпечення; охорони здоров'я; ветеринарний; торговельний; промисловий; сільськогосподарський; транспортний; будівельний; освіти. На 1 лютого 1942 р. у всіх відділах міської управи працювало 2028 службовців і робітників. Переважну більшість персоналу склали технічні й допоміжні працівники (двірники, робітники-будівельники тощо). Найбільше працівників було у транспортному відділі – 256 і сільгоспвідділі – 160, натомість у відділі народної освіти й охорони здоров'я працювало тільки по 4 службовця¹⁰.

Запорізька районна управа станом на грудень 1942 р. складалась з 10 відділів, в яких працювало 733 особи. Станом на 18 грудня 1942 р. головою районної управи був А. І. Шилов. Керівником міської управи Запоріжжя був Генріх Вібе¹¹, а бургомістром Ново-Запоріжжя – меноніт Ісаак Йоганн Реймер¹². З 1 грудня 1942 р. Вібе вийшов у відставку і надалі працював в апараті штадткомісара. Повідомлялось, що відставка Вібе була пов'язана виключно з тим, що на чолі міської управи повинен стояти українець. Того ж дня штадткомісар призначив новим бургомістром С. Т. Колесникова¹³.

На практиці відділи міськуправи працювали під керівництвом відповідних відділів штадткомісаріатів і фактично були виконавчими допоміжними структурами, які мали сприяти ефективній, з точки зору окупаційної влади,

⁹ Орлянський В. Діяльність Запорізької міської управи – С. 24.

¹⁰ ДАЗО, ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1, арк. 34–37.

¹¹ Генріх Якоб Вібе був досвідченим міським чиновником ще в царські часи, а за радянської влади працював бухгалтером. У звіті, поданому 676-ю польовою комендатурою (Feldkommandantur, ФК 676), він характеризувався як «розумна, працювита й зацікавлена» людина, а вжиті ним заходи – «ефективні».

¹² В радянські часи працював вчителем, зазнав переслідувань від радянської влади. Його теж названо активним і енергійним, хоча як такого, що йому бракувало необхідного адміністративного досвіду, його практичні здібності дозволяли йому демонструвати подекуди цілком непогані результати. (Мартін Дін. Радянські етнічні німці і Голокост у Рейхскомісаріаті Україна, 1941–1944 // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. – За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. – Пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Дух і Літера, 2015. – С. 350.

¹³ Оголошення // Нове Запоріжжя. – 1942. – 5 груд. – №107 (121). – С. 3.

експлуатації захоплених територій. Вони володіли певним рівнем самостійності, але тільки у вирішенні питань, які не перетинались з інтересами окупаційної влади. Паралельне функціонування комісаріату й управи міста призводило до дублювання окремих функції цих органів, однак управа була підлеглою комісаріату, що впливало на ухвалювані нею рішення. Для мешканців Запоріжжя до певної міри було байдуже, хто керував містом, вони більше переймалися як вижити в складних умовах окупаційного буття.

Напрямки діяльності міської управи Запоріжжя можна відстежити за матеріалами окупаційної періодики. Остання вміщувала основні нормативно-розпорядчі документи, ухвалені як військовими органами управління, так і міською управою. Остання почала працювати раніше, ніж з'явилося перше число газети «Нове Запоріжжя», тому початковий етап її діяльності неможливо відтворити за цим часописом.

Риторика окупаційної преси була просякнута антирадянською пропагандою й вихваланням і подякою «визволителям». У першому номері газети вміщувалася пропагандистська стаття антирадянського характеру, де йшла мова про те, що населення Запоріжжя проживало в умовах шаленого терору радянської влади, зазнало утисків і переслідувань, й тепер змогло звільнитися від цього тиску завдяки Німецькій армії. «...Український народ зітхнув на повні груди. Скільки радості на обличчях тих мешканців Запоріжжя, що переховувались, уникаючи мобілізації. Вулиці ще вчора порожнього міста заповнені людьми. З присмністю і почуттям подяки запоріжці милувались за останнім словом техніки фізично здоровими людьми. Зав'язались дружні розмови через людей, що хоч трохи знають німецьку мову. З'явилась впевненість, що минулому страхіттю, більшовицькій чумі прийшов кінець. На руїнах старого народилось нове Запоріжжя... Український народ, звільнений Німецькою Армією від більшовицько-жидівських кайданів, здатний зробити все». Закінчувалася стаття зверненням до українців: «Отже до праці, брати! Відбудуйте свій край. Будуйте нове життя в містах і селах. Пильнуйте за тим, щоб сталінські недобитки самі і через своїх агентів не перешкоджали нам. Викривайте їх, щоб якнайскоріше покласти край їх кривавим витівкам, до яких їх привчили жиди й кривавий пес-мерзотник Сталін. Німецька зброя на захисті вас...!»¹⁴.

З початком окупації органи влади вживали заходів до налагодження системи життєзабезпечення міста, відновлювали функціонування водогону, електропостачання, діяльність транспорту тощо. Порівняно з іншим великими українськими окупованими містами, у Запоріжжі в доволі стислі терміни вдалося виконати зазначені роботи. За матеріалами окупаційної преси,

¹⁴ З Богом до праці // Нове Запоріжжя. – 1941. – 12 листоп. – № 1. – С. 2.

постачання водою було відновлено вже на третій день після зайняття міста німецькими військами¹⁵. Окупаційна влада закликала містян ощадливо використовувати воду та електроенергію¹⁶.

Трамвайний рух у місті відновився з травня 1942 року. Перші місяці руху на коліях працювало 4 потяги (кожний з 2 вагонів), які перевозили пересічно 230 тисяч пасажирів щомісяця. Пізніше працювало 8 потягів, що перевозили за місяць 530 тисяч чоловік. *«Зв'язок між старим та новим містом покращено відбудовою бетонного мосту через залізничну колію. Відбудова цього мосту провадилась в тяжких умовах і вимагала значних сум, але все виконано власними силами за допомогою німецьких керівників»*¹⁷.

Окупаційна влада вимагала від працівників міської управи налагодити облік населення міста у стислі терміни, сприяти підтриманню режимних заходів (комендантської години, режиму світломаскування, документування населення тощо). У Запоріжжі заборонялося перебування на вулиці з 20 годин 30 хвилин вечора до 4 години ранку. Вартові мали право стріляти в тих, хто порушував це розпорядження. Саме розпорядження про комендантську годину публікувалося у пресі¹⁸. Порушення передбачало суворі покарання, що підтверджувалося свідченнями очевидців. Так, К. І. Біла пригадувала: *«До мене хлопець ходив – вже я зустрічалася з парнем. А був запрет – тіки до двенадцяти (тоді – комендантська година). А він надіне платок бабин і іде до мене на свіданіє. Так його як уніймали, чуть не вбили! Прив'язали до ослона животом угору, били пльотками. Признали, що він партизан. Поки на утро прийшов з його улиці староста, наш був білянський»*¹⁹, і врятував хлопця²⁰. М. Ф. Менкова наголошувала, що: *«Немцы вообще не разрешали, щоб мы выходили ночью на улицу. Потому что, это, ракеты пускали. Освещали все село, так, что страшно было. Они не разрешали почему, потому что, щоб никаких знаков, может, кто-то думает какой знак дадут. Щоб не стреляли, понимаешь? Выгоняли нас, ругали, щоб мы на улицу ночью не выходили»*²¹.

¹⁴ З Богом до праці // Нове Запоріжжя. – 1941. – 12 листоп. – № 1. – С. 2.

¹⁵ Робота відділу міського комунального господарства Запорізької допоміжної управи протягом двох років війни // Там само. – 1943. – 23 черв. – № 50 (177). – С. 2.

¹⁶ Постанова № 41 Запорізької міської управи “Про економну витрату води з водогінної сітки” // Там само. – 1942. – 27 трав. – № 43 (57). – С. 4.

¹⁷ Робота відділу міського комунального господарства Запорізької допоміжної управи протягом двох років війни // Там само. – 1943. – 23 черв. – № 50 (177). – С. 3.

¹⁸ Від польової комендатури № 689 // Там само. – 1942. – 31 трав. – № 44 (58). – С. 4.

¹⁹ Похідне від назви села Біленьке Запорізького району Запорізької області.

²⁰ Усна історія Степової України: Запорізький край / Ред. кол. тому: А. Бойко (гол. ред.) та ін.; НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського [та ін.]. – Т. 4. – Запоріжжя: Тандем. – 2008. – С. 137.

²¹ Там само. – Т. 6. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – С. 283.

Одним з напрямків діяльності управ став тотальний контроль за населенням. Тому паспортно-реєстраційні заходи (переписи населення, постійні зміни у видачі документів, що засвідчували особу) стали невід'ємним атрибутом їх роботи. Мешканці міста повинні були дотримуватися ухвалених режимних заходів (реєструватися в органах влади, у тому числі й на біржі праці, мати дійсні документи, що підтверджували особу, дозвіл на проживання, дозвіл на переміщення в інші населенні пункти тощо).

У рамках реалізації цієї політики вже у жовтні 1941 р. був проведений перепис населення, за яким станом на 18 жовтня у місті мешкало 89 252 осіб²². Перепис дозволив з'ясувати соціально-вікову структуру населення, його національний і освітній склад. Реєстрація населення виявляла усіх новоприбулих, маючи на меті віднайти радянських шпигунів, партизанів тощо. Такі перереєстрації здійснювалися час від часу. Так, 4 березня 1942 р. у газеті повідомлялося, що всі іногородні громадяни, що прибули в Запоріжжя після 1-го січня 1941 року повинні в 5-денний термін з'явитись у паспортний відділ для перереєстрації²³.

У сфері документування містян було ухвалено низку законодавчо-нормативних актів, згідно яких необхідно було довести своє право на проживання в місті, отримати дозвіл для осіб, які до війни мешкали в іншому регіоні, актуалізувати особисті документи шляхом отримання належних відміток, печаток; при потребі отримати дозвіл на проїзд в інший населений пункт тощо. Так, міська управа у початковий період видавала дозволи на поселення тільки за крайньої потреби, проводила облік всього населення, яке раніше не проживало в м. Запоріжжі й застерігала таких осіб, терміново отримати дозволи на виїзд із міста²⁴. Подальша публікація у пресі розпорядчих документів, що визначали порядок оселення у місті, свідчив про порушення містянами режимних заходів і про спроби міської влади налагодити порядок у цій сфері. Так, за розпорядженням Запорізької міської управи від 28 листопада 1941 р. постійно оселитися на мешкання в Запоріжжі можна було лише з дозволу управи, наданого в паспортному столі. *«Хто після 10 грудня 1941 року без дозволу залишиться мешкати в м. Запоріжжі, будуть оштрафовані на суму до 10.000 карб, і позбавляться своїх продуктів харчування»*²⁵. Кошти з штрафів за порушення встановлених правил видачі паспортів, прописки поповнювали місцевий бюджет.

За наказом польової комендатури та постановою міської управи м. Запоріжжя всі громадяни до 1-го березня 1942 року повинні були одержати

²² Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945. – С. 140.

²³ Об'ява // Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 берез. – № 19 (33). – С. 4.

²⁴ Про оселення в місті Запоріжжі // Там само. – 1941. – 30 листоп. – № 6. – С. 1.

²⁵ Розпорядження Запорізької міської управи // Там само. – С. 4.

особисті посвідки. Керівник паспортного відділу Орлов застерігав запоріжчан: «Одержуючи ці посвідки, громадяни повинні пам'ятати, що особиста посвідка не замінює паспорт і без паспорта буде не дійсна, також як і паспорт без цієї посвідки буде не дійсний. Особиста посвідка це є обов'язкова вкладка в паспорт на час військового періоду. Здавати документи для одержання особистих посвідок можуть члени сім'ї або знайомі, але одержувати їх повинен кожен особисто або за дорученням, завіреним державною установою. Слід відмітити байдуже ставлення деяких громадян до своїх документів. Нагадую, що особи, які після 5 днів зі дня здачі документів не заберуть їх назад, будуть штрафуватись»²⁶. Для одержання паспорта до паспортного відділу необхідно було особисто подати заяву, довідку про місце проживання, засвідчену житловою конторою, квитанцію про вилучення паспорта, або квитанцію про втрату документа від редакції газети, метричну виписку або диплом навчального закладу (профспілковий чи військовий квиток). Якщо зазначених у переліку документів не було, необхідно було надати підтвердження від 4 поручителів, 2 з яких повинні були з'явитися особисто в паспортний відділ²⁷. Так само через цей відділ можна було отримати дозвіл на пересування в інші населенні пункти. Але намагаючись обмежити міграційні потоки чи курсування цивільного населення, владні органи такі дозволи видавалися у випадках крайньої потреби, для виконання службових обов'язків (ветлікар, агроном, лікар), особам, яких викликано в зв'язку з хворобою члена сім'ї, особам, що переїжджали з міста до села для забезпечення його кваліфікованою силою тощо²⁸. Цивільному населенню заборонялося користуватися залізничним транспортом без спеціального дозволу²⁹.

Облік населення дозволив з'ясувати його соціально-демографічну структуру та визначитися окупаційній владі з можливостями експлуатації працездатного населення й терміново використати ці можливості. За ухиляння від праці, обтяжене іншими порушеннями законів, передбачався розстріл. Окупаційна преса з цього приводу повідомляла: «В м. Запоріжжі викрито ряд осіб, що своїми вчинками порушували налагодження громадського життя. Замість чесної праці, скерованої на піднесення економіки та добробуту країни, вони вели паразитичне життя, займались крадіжками, проституцією, а деякі з них потурали крадіжкам та проституції, утримуючи їх

²⁶ В паспортному відділ // Там само. – 1942. – 18 лют. – № 15 (29). – С. 4.

²⁷ До уваги громадян, що не мають паспортів // Там само. – 25 лют. – № 17 (31). – С. 4.

²⁸ До оголошення польового коменданта про вимінювання продуктів споживання та зміну місця проживання // Там само. – 1941. – 30 листоп. – № 6. – С. 3.

²⁹ До уваги населення // Там само. – 1942. – 25 берез. – № 25 (39). – С. 4; Оголошення // Там само. – 1943. – 8 трав. – № 37 (164). – С. 4.

притони. Слідство встановило вину цих осіб. За законами військового часу їх засуджено до розстрілу»³⁰. Розпорядження та оголошення про реєстрацію працездатного населення часто закінчувалися погрозами на адресу тих, хто не збирався їх виконувати, до саботажників передбачалося застосування найсуворіших заходів покарання за умовами воєнного часу – розстріл³¹.

Важливою ланкою діяльності військової адміністрації на окупованих землях стало замирення території й забезпечення спокою в тилах Вермахту. У цьому напрямку вживалися заходи по боротьбі з партизанами і підпільниками. Польова комендатура Запоріжжя обіцяла грошову винагороду особам, які повідомлять в органи влади про тих, хто переховує «зброю і амуніцію. 2. Російських офіцерів та солдатів, що переховуються. 3. Пограбовані, сховані, притасні або вкрадені машини, запасні машинні частини, інструмент і т. інш. 4. Пограбовані, сховані, затаєні або вкрадені російські акти, плани та карти. 5. Пограбовані, сховані, затаєні або вкрадені різні продукти харчування та фуражу, паливо, горюче, масло і т. інш. 6. Акти саботажу або задумані плани опору німецьким наказам, Німецькому Командуванню або про небезпеку, що загрожує майново-товаровим цінностям, або про змову щодо таких злочинів. Винагороду до 10.000 крб. одержить той, за чіями відомостями буде заарештовано злочинця, або виявлено і відібрано розтягнені, притасні чи вкрадені речі. ... Комендант Польової Комендатури»³².

Запровадження і підтримання режиму здійснювалися репресивними заходами. Так, порушення режимних розпоряджень чи постанов окупаційної влади передбачало покарання: від штрафу до смертної кари. «8-го лютого 1942 р. воєнний польовий суд розстріляв за відмовлення від роботи, саботаж та підбурювання Єфіма Курельного, що працював у Запорізькому заводі № 6 і проживав по Жуківській вулиці № 57. Кожен, хто вчиняє акти саботажу проти осіб або споруд німецької військової влади та українського господарства, а хоч задумує їх чи має відомості про запланований саботаж і мовчить, розглядається, як ворог німецької військової влади та противник відбудування України. Це стосується також тих, хто чинить опір німецькій владі та представникам української влади або з кимсь про цей опір домовлюється. До таких осіб буде вжито відповідних заходів. Кожен українець зобов'язаний негайно сповістити бургомистра або найближчу комендатуру про всяку підозрілу особу»³³.

Намагаючись виявити партизан і злочинців, окупаційна влада застосовувала систему заручництва й колективної відповідальності. Якщо обставини не дозволяли швидко встановити конкретних виконавців, то використовувалися

³⁰ Кара паразитам // Нове Запоріжжя. – 1942. – 15 лют. – № 14 (28). – С. 4.

³¹ Оголошення // Там само. – 22 квіт. – № 33 (47). – С. 1.

³² Від Польової Комендатури // Там само. – 1941. – 16 листоп. – № 2. – С. 4.

³³ Розстріл за саботаж // Там само. – 1942. – 15 лют. – № 14 (28). – С. 4.

масові насильницькі дії. Так, В.Л. Патлах свідчила: *«А тоді на нашій вулиці убили німця, і сказали, що партизани появились. І що ж вони думали? Усіх, усіх, вплоть до того, що не з пельюнок мужиків зібрали в селі, і заперли в сараї, там, на краю. А тоді вже, скіки там днів пройшло, я не можу сказати. А тоді вивели, вистроїли, і п'ятий чоловік – одбирали: «П'ятий, п'ятий». Ці живі осталися, а тих – ями викопали і побили. За того одного партизана...»³⁴. М.М. Ракельська також підтвердила, що партизани своїми діями викликали репресії окупантів щодо цивільного населення: *«Тіки оці ж партизани таке «велике» дело зробили – німця якогось піймали і вбили, і в колодязь укинули. А німці обнаружили і за того німця двадцять восьм чоловік розстріляли сільських. Яких мужиків піймали – малолетка ілі старик, ілі хто, – вони вистроїли в ряд: раз, два, три, а четвертого стріляли. Ото у нас є могила, братська могила, там вони тоже лежать»³⁵. Т.О. Важненко свідчила: *«Розстріляли 28 чоловік, німці. Це заложників узяли, убитий був німець чи шо, це ми вже були вакуїрувані, і заставили викопать яму для себе. І 29-й хлопець був малий, попав по счету, отсчитали, зігнали. Вистроїли їх, отсчитали 28 чоловік і ото викопали яму і їх побили»³⁶. Однак систему колективної відповідальності застосовували й до осіб, які порушували режимні заходи. Так, Г.Я. Пазюк розповідала, що батько у роки нацистської окупації переховувався від німців у спеціально викопаній ямі. *«Він тоді вийшов утрім і німці об'явили, шо хто де остався, щоб вийшли. І він вийшов тоже, побоявся вже, шо його можуть і вислідкувати і так дальше. Я вже не знаю скільки чоловік зібралось, по-моєму, около ста, більше, мабуть більше, і десятого розстріляли. Посчитаютъ десять і одинадцятого чи десятого, я вже не знаю, і ростріляли. За те, шо ховалися од німців, не хотіли евакуїроваться з німцями. Це перед відступом. І був розстреляний тоді якраз і мій соученик. Це ж представте, це було йому десь років тринадцять-дванадцять і його розстріляли тоже»³⁷.****

Окупанти фізично карали місцеве населення за будь-які провини: *«Німці до нас ставилися як до рабів Божих. Дисципліна в їх жорстка була, де що не так, пльоткою odporов»³⁸. Смертна кара передбачалася за злочини (крадіжки, вбивства тощо), особливо вчинені проти німецької влади та її*

³⁴ Усна історія Степової України: Запорізький край. – Т. 4. – С. 78.

³⁵ Там само. – С. 90.

³⁶ Там само. – Т. 5. – Запоріжжя: Тандем. – 2009. – С. 331.

³⁷ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 259–260.

³⁸ Усна історія Степової України: Запорізький край / Ред. кол. тому: А. Бойко (гол. ред.) та інш. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Запорізький національний університет; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. – Т. 3. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 73.

представників³⁹. Так, М.М. Пензій згадувала: «А було німець поставе велисопед, або мотоцикл, вони ж тільки їздили. Хай сутки стоїть, ніхто не візьме. Хай тільки хто візьме – зразу розстріляють»⁴⁰. Г.М. Хижняк розповідала, що її батько вчинив крадіжку, в такий спосіб рятуючи родину від голодної смерті, його заарештували і мали стратити, але односелець, який розмовляв німецькою мовою, допоміг йому уникнути розстрілу⁴¹. А.А. Дорохін наголошував, що румуни також карали винних, які і німці: «*Мать взяла ведро ячменя, да, там амбар был, мы тогда жили не тут. Ну, наверное, кто-то доказал, там была мамка и еще одна женщина, и румыны, вот этим шомполом, тогда у мамки на спине и рубцы такие были. Да били*»⁴². Нацистські окупанти не зважали й на вік злочинця, карали як дорослих, так і дітей. Зі слів Г.К. Білич дізнаємось: «Ну в мене брат менший. Німці стояли... Ну босі ж ходили. Він у німця вкрав ботінки. А ті ж «додули», хату спалити. Мати впала, плаче та ноги цілує... Ну якось одмолилася, пройшли»⁴³. М.К.Танцюра розповідав: «*Офицеры, они ж жили по хатам, и в бабушки были, стояли два офицера. И рядом там стояли два офицера. Он уходит, куда они уходили я не знаю, но они переночуют и уходят. А на столе бросают все, конфеты там, печенье, ну, такие ласоци... И наверно или пересчитают их, не знаю. Приходят уже когда вечером, зажигают карбидку (тогда свет такой был у них) и значит видно: «Киндер, – зовет, – иди сюда!» Даст конфету. Это, наверное, потому, что я ничего не украл у них. А если бы я украл, он меня побил бы тогда, конечно, наверное. У меня брат двоюродный, Иван, рядом который, немножко меньше меня был, тот что-то украл, чи конфеты, чи не знаю что... Так они его отлупили добре, били почем попало и как попало, пацана буквально малого»⁴⁴. З його ж слів трапився такий випадок: «*Был случай, стрелял немец, но не застрелил, убежал парнишка. ... Приехал какой-то немец на машине, помыться, руки помыть, снял часы и повесил на ручку, на машину. А этот Андрей подсмотрел, подбежал, схватил эти часы и тикает. Там возле конторы такие дикие груши**

³⁹ Крадії будуть каратися // Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 лют. – № 15 (29). – С. 4.

⁴⁰ Усна історія Степової України. – Т. 3. – С. 95.

⁴¹ Там само. – Т. 5. – С. 342.

⁴² Там само. – Т. 6. – С. 157.

⁴³ Усна історія Степової України: [в 10 т.] / голов. редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Міжнародна громадська організація «Інститут україніки»; Інститут усної історії Запорізького національного ун-у; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008–2012. – Т. 7 / [редкол. тому: А. Бойко (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя: Тандем. – 2009. – С. 16.

⁴⁴ Там само: – Т. 8 / [редкол. тому: А. Бойко (голов. ред.) та ін.]. – 2010. – С. 134.

росли, заросли... А он увидел и с пистолета в него разов десять выстрелил наверное, не попал. Вот такой случай помню. За воровство они карали очень здорово, здорово. Наверняка, если что-то украл, то так и знай, что или расстреляют, или в лучшем случае отлупят, так сказать»⁴⁵.

Окупаційна влада боролася з будь-якими проявами радянського режиму, широко використовуючи можливості періодики. Риторичу таких застережень відтворює наступне звернення фельдкомендатури міста Запоріжжя: *«Вже минуло 5 місяців, як Німецька Армія звільнила місто Запоріжжя від більшовицького панування. З 1-го дня приходу визвольної армії ворожі елементи поширюють чутки про нестійкість Німецької Армії та повернення більшовиків. Ці безглузді базікання впливають на моральний стан місцевого населення та заважають нормально працювати. В газеті «Н.З.»⁴⁶ вже пояснювалось, що Німецька Армія настільки сильна й так твердо запроваджує в життя свої плани, що навіть ніяких натяків не може бути на її небоєздатність. Отже, Фельдкомендатура, закликаючи населення не прислухатися до цих божевільних чуток і працювати як слід, одноразово з цим попереджує, що всіх тих, хто розповсюджує ці чутки або знає й приховує поширювачів їх, буде притягнуто до відповідальності зі всією суворістю законів військового часу»⁴⁷.*

Наступним важливим для окупаційної влади напрямком функціонування Запорізької управи була її господарська діяльність й економічна експлуатація регіону. Основні документи, ухвалені міськими органами у цій царині, стосувалися виявлення та інвентаризації майна підприємств, обліку працездатного населення і залучення його до роботи, налагодження діяльності місцевої промисловості та сільського господарства, виконання функцій фіскального органу тощо.

Відновлення місцевої промисловості та сільського господарства було передумовою вирішення складної ситуації з продовольчими й промисловими товарами. І хоча, в першу чергу, отримана продукція йшла на задоволення потреб Вермахту й окупаційної адміністрації, замирення територій передбачало забезпечення населення певним мінімумом товарів. Саме такі завдання від початку стояли перед відновленими підприємствами та ремісниками регіону. За матеріалами преси, вже 24 жовтня 1941 року було відновлено виробництво на території колишнього авіаційного заводу № 29, де, крім виконання низки замовлень для потреб військового командування, виготовлялася сільськогосподарська продукція⁴⁸.

⁴⁵ Усна історія Степової України. – Т. 8. – С. 136.

⁴⁶ Газета «Нове Запоріжжя».

⁴⁷ Від фельдкомендатури // Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 берез. – № 19 (33). – С. 4.

⁴⁸ Завод № 6 // Там само. – 25 лют. – № 17 (31). – С. 4.

У сфері управління місцевої влади перебували ремісничі (кустарні) підприємства. Приватна ініціатива, стримувана у радянські часи, поживалася у роки нацистської окупації. Станом на 1 березня 1942 р. до підвідділу приватної промисловості Запорізької міської управи було подано до 200 заяв на право відкриття приватних підприємств. 150 осіб отримали дозволи кваліфікаційної комісії на зайняття приватним ремеслом, що було підтверджено видачею свідоцтв. За профілем діяльності відкривалися такі підприємства: «1. Столярні майстерні по ремонту меблів. 2. Колісниці. 3. Чемоданні. 4. По ремонту машин точної механіки (друкарські, швейні машини та інш.). 5. Художні. 6. Кравецькі. 7. Шевські. 8. Майстерні по лагодженню взуття та інш.»⁴⁹

Міське господарство відчувало гостру потребу в електроенергії. 3 грудня 1941 р. окупанти намагалися відновити гідроелектростанцію, залучаючи до роботи найманих працівників, військовополонених, мешканців навколишніх сіл. Так, К. Монько із с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області пригадувала: *«Їздила даже на плотину – з колхозу визначали. ... Плотина була надірвана – край от правого берега. І ми ото йшли отією тунелью через Дніпро по плотині, в середині. Як не боялись, а йшли туди. Пішки йшли на правий берег і там работали. Там все було побито. І дамбу насипали, застиляли тим брезентом, не знаю для чого воно. Там таке страхіття було... Провода по всій доливіці – от так. Їхав чоловік бричкою – всіх коней побили ці провoda. А чоловік – живий на бричці. Працювали, наверно, неділь дві»⁵⁰*. Наприкінці квітня 1942 р. запрацювала одна гідротурбіна⁵¹. У вересні 1942 р. під час інспекційної поїздки по Райхскомісаріату Дніпробуд відвідав райхсміністр А. Розенберг⁵². У грудні 1942 р. вдалося запуснути дві гідротурбіни⁵³.

Запроваджувані окупаційною владою заходи не дали належних результатів. Їй не вдалося використати потужності таких великих підприємств Запоріжжя, як «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», алюмінієвий завод, завод фероспалів тощо⁵⁴.

⁴⁵ Усна історія Степової України. – Т. 8. – С. 136.

⁴⁶ Газета «Нове Запоріжжя».

⁴⁷ Від фельдкомендатури // Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 берез. – № 19 (33). – С. 4.

⁴⁸ Завод № 6 // Там само. – 25 лют. – № 17 (31). – С. 4.

⁴⁹ Перевірка кваліфікацій // Там само. – 1 берез. – № 18 (32). – С. 1.

⁵⁰ Усна історія Степової України. – Т. 3. – С. 161.

⁵¹ *Ветров І.* Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. – Київ, 2010. – Кн. 1. – С. 458

⁵² Розбудова в Україні Закінчення службових відвідин Райхсміністра Розенберга у Дніпропетровську та Миколаєві // Голос Волині. – 1942. – 4 липн. – № 53. – С. 3.

⁵³ *Ветров І.* Вказ. праця. – С. 458.

⁵⁴ *Студка І.М.* Економічна політика нацистського керівництва на території Запорізької області (за матеріалами окупаційної преси) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 191–192.

«Новий» режим застосовував у Запоріжжі радянські традиції вшанування передовиків виробництва. Влітку 1942 року було засновано особливу відзнаку для «народів Сходу» – орден «Відзнака за відвагу та заслуги». Нею нагороджували представників народів СРСР, які служили зі зброєю в руках на боці Німеччини (медаль з мечами), а також цивільні особи за особливі досягнення «на трудовому фронті». У вересні 1943 року з нагоди річниці «визволення» Запоріжжя від більшовиків» 11 працівників міської управи та керівників комунальних підприємств були нагороджені бронзовими медалями 2-го класу орденів для народів сходу. Вшанування нагороджених відбувалося під час урочистих зборів за участю генералкомісара, Клауса Зальцнера і штадткомісара доктора Гілле на «зборах громадськості» у літньому театрі Міського саду⁵⁵. Ця інформація підтверджується спогадами очевидців: *«Помню, якимось так, що якийсь празник був, що приїхали до нас оці ж, мотоциклами пригреміли. Зігнали сходку всю. Ну, і кому-то там чи премію давали, що двум мужикам вішали крести. А за що, уже я не припомню точно. Так ці мужики – отакі короваї попечені на рушнику лежать, підносе він до цього бургомістра (а ми ж так же ш наблюдали), уклоняється так за это самоє разів три ... І не один. А їх мабуть брати були, брати. Так один був поліцаєм. Другий учителем був, директором школи»*⁵⁶.

Особливе місце в геостратегічних планах Третього райху відводилося сільському господарству, за рахунок якого планувалося вирішити сировинну та продовольчу проблеми. Хоча Запоріжжя було містом, але специфікою його забудови була наявність приватного сектору й сільськогосподарських угідь. Відповідно у складі міської управи функціонував сільськогосподарський відділ. У початковий період окупації у цій галузі збереглася довоєнна структура – колгоспи і радгоспи, які були для окупантів ефективним засобом експлуатації сільськогосподарських ресурсів, й зручними для контролю та нагляду за робітниками і селянами. 15 лютого 1942 р. А. Розенберг видав наказ про ліквідацію колгоспного устрою на окупованій території України, в якому проголошувалося скасування колгоспної системи і запровадження «нового земельного ладу». Згідно передбачених ним змін і реформ селяни мали отримати землю у приватну власність. Але в першу чергу, вони мали сумлінно виконувати трудову повинність у громадських господарств, хліборобських спілках чи державних маєтках. Насправді, створення незначного прошарку заможних селян-одноосібників, які б підтримували окупаційну владу й склали основу запровадженого на селі «нового порядку», носив виключно пропагандистський характер.

⁵⁵ Висока нагорода // Нове Запоріжжя. – 1943. – 1 верес. – № 70 (197). – С. 3.

⁵⁶ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 110.

Газета «Нове Запоріжжя» вміщувала чимало публікацій, що стосувалися сільськогосподарської сфери. Так, друкувалися повідомлення, якими німецька влада заохочувала місцеве населення до співпраці. Земельні наділи й грошові премії обіцяли особам, які сприяли боротьбі з партизанами⁵⁷. Риторика окупаційної преси зводилася до того, що селяни повинні сумлінно працювати у колгоспах, збільшуючи свою працездатність і врожайність вирощуваних культур, т.ч. допомагаючи німецькій владі знищити більшовизм⁵⁸. Особливо благодатною з пропагандистської точки зору стала тема нового земельного ладу, де декларувалися наміри окупаційної влади надати селянам у приватну власність землю⁵⁹. Ці положення так і не були реалізовані. Очевидці тих подій відзначали, що суттєво ситуація в сільському господарстві не змінилася, порівняно з радянським часом. «Колхоз так і работав. ... А німці нічого не змінили, колхози були тоді. І работали в колхозі. ... Люди ж думали, що вернеться та життя, що колись, як самі жили, без колхозу...»⁶⁰. Г.В. Макаюк свідчила: «На другий год ми робили, конечно. А шо ж, вони тожже заставляли робить, заставляли конечно. Ми робили на табаківі, табак вирощували німцям, а шо ж робить. Ну да, вони ж своє [насіння] давали, все чисто. Я не знаю, де насіння те брали, но знаю шо сіяли вже при німцях. Працювали, табак німцям вирощували. Під ногойкою все зробиши»⁶¹. «У війну хазяйство я держала: і корова була, і свині були, все

⁵⁷ Розпорядження про проведення поширення садибних ділянок // Нове Запоріжжя. – 1942. – 22 лют. – № 16 (30). – С. 6.

⁵⁸ Найближчі завдання сільського господарства в області // Нове Запоріжжя. – 1941. – 12 лист. – № 1. – С. 3; Що означає скасування колгоспного устрою для сільського господарства // Нове Запоріжжя. – 1942. – 22 берез. – № 24 (38). – С. 2; *Мартинець*. Остаточний провал сталінської експлуатації селян // Нове Запоріжжя. – 1942. – 22 квіт. – № 33 (47). – С. 3; Весна прийшла – всі до роботи // Нове Запоріжжя. – 1943. – 7 квіт. – № 28 (155). – С. 3; Друга весна на волі // Нове Запоріжжя. – 1943. – 10 квіт. – № 29 (156). – С. 3; Праця для кращого майбутнього // Нове Запоріжжя. – 1943. – № 37 (164). – 8 трав. – С. 3; Громадські господарства і хліборобські спілки // Нове Запоріжжя. – 1943. – 5 черв. – № 45 (172). – С. 3 та ін.

⁵⁹ Селяни // Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 берез. – № 23 (37). – С. 1; Новий земельний лад — дарунок селянству // Там само. – С. 2; Яке значення має розпорядження про новий земельний лад // Там само. – 25 берез. – № 25 (39). – С. 2; Пояснення основних питань нового аграрного закону // Там само. – 29 квіт. – № 35 (49). – С. 3; Перехід до одноособного користування землею // Там само. – 1 серп. – № 69 (83). – С. 2; Наділ землею. Що нам треба знати про новий земельний лад // Там само. – 1943. – 30 квіт. – № 35 (162). – С. 3; Від колгоспного невільника до вільного хазяїна // Там само. – 5 трав. – № 36 (163). – С. 3; Земля — це приватна власність селян. Великодушний акт німецького уряду по відношенню до українського селянства // Там само. – 12 черв. – № 47 (174). – С. 1 та ін.

⁶⁰ Усна історія Степової України: Запорізький край. – Т. 2. – Запоріжжя: ТанDEM, 2008. – С. 20–21.

⁶¹ Там само. – Т. 5. – С. 194.

було... Німці не забирали. Брали таке: яїчка... оце таке... Німці брали, бо шо ж вони голодні будуть, чи шо? Їхнє ж право, їхнє все. Ну, і мовчали, а що ти зробиш?»⁶²

Крім роботи у сільськогосподарських підприємствах селян Запорізького краю залучали й до інших видів робіт. Так, Є.М. Сердюк пригадувала, що вони копали ями для поховання німців: *«При німцях всі колгоспи, що були, називались обцинами і мали номери. Був і начальник обцини. Ну, назначили воно свого руководителя. Були хороші, а були й дурнуваті. Заставляли нас з сусідкою яму копати, два на два для німецького солдата. Кажуть, шо це наші визволителі. І ми копали. Викопали сьогодні, викопали завтра... і так цілий місяць ходили»⁶³.*

Політика нацистських окупантів у сфері сільського господарства спрямовувалася на максимальну експлуатацію сировинного і трудового потенціалу краю. Хоча слід відзначити, що навіть при високих ставках реквізицій, передбачених до виконання, у селян більше залишалося продуктів харчування для власних потреб, ніж у радянські часи, бо вони, навчені попереднім сумним досвідом, вміло приховували лишки врожаїв.

Містяни могли отримати ділянку під городи із розрахунку 0,15 га в середньому на кожну сім'ю⁶⁴. Порядок розподілу та отримання земельних ділянок визначався спеціальною постановою Запорізької міської управи від 31 грудня 1941 року⁶⁵. Агроном сільськогосподарського відділу управи закликав бажаючих отримати ділянки – подати заявки до 1 березня 1942 р. і подбати про насінневий матеріал для майбутньої посадки⁶⁶, своєчасно засаджувати отримані ділянки⁶⁷. Очевидці тих подій розповідали про поділ землі, техніки, худоби: *«Поділили на десятки – десятихатки називали. Десять дворів, оце хазяйняйте. У вас на десять дворів там три-чотири коняки є. Дали бричку чи дві, дали «полінку» (як тепер культиватори називають, трактор тягає по полю кукурудзу, подсолнух, а тоді конями, коняку запрягають, з двома ручками така). Ото дали інвентар там який. І люди хазяйнували. Дали землю кожному. Начали люди сіять у степу. Я вже не помню, поскіки дали землі. Кождий сіяв, шо хотів. Хто бахчові культури сіяв, хто ячмінь, хто кукурудзу»⁶⁸.*

⁶⁴ Хроніка // Нове Запоріжжя. – 1942. – № 18 (32). – 1 берез. – С. 4; Про наділ городів міському населенню // Там само. – 1 квіт. – № 27 (41). – С. 3; Постанова Запорізької міської управи № 14 “Про розподіл низових городів” // Там само. – 1943. – 14 квіт. – № 30 (157). – С. 4.

⁶⁵ Спеціальна постанова Запорізької міської управи // Там само. – 1942. – 11 січ. – № 4 (18). – С. 4.

⁶⁶ Про городи для робітників // Там само. – 18 лют. – № 15 (29). – С. 4.

⁶⁷ Постанова Запорізької міської управи // Нове Запоріжжя. – 1942. – 13 трав. – № 39 (53). – С. 4.

⁶⁸ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 20.

Управа через окупаційну пресу інформувала мешканців Запоріжжя, що бажано розпочати висадку громадських садів і садків на індивідуальних садибах, надаючи перевагу культурним плодовим деревам⁶⁹.

У роки нацистської окупації на міську управу покладалася фіскальна функція. Основою для формування податкових зборів стало розпорядження райхскомісара «України» від 21 жовтня 1941 р. Місцеві органи влади на підпорядкованій їй території запроваджувалися податки і збори, визначені цим документом, за основу бралися збори, які існували в радянські часи. 23 жовтня 1941 р. «командувач Запорізької області» визначив види обласних (державних) та общинних (місцевих) податків. До державних належали: податок з обігу, з прибутку, в т.ч. на заробітну плату, на потреби житлового будівництва, на благодійну справу, з кооперативних підприємств та інших громадських організацій, грошовий прибутковий податок з колгоспів, із сільського господарства, зі спадщини, дарчий та податок з печаток. Серед місцевих запроваджувалися понад двадцять податків, серед них: податок на будівлі, державна рента на земельні ділянки, що не підлягали сільськогосподарському оподаткуванню, податки на транспортні засоби, на худобу, з розваг, на собак, на тоталізатори, кіно і промисли. Кількість і ставка податків змінювалася упродовж нацистської окупації⁷⁰. Податки лягли важким тягарем на плечі місцевого населення. Очевидці пригадували, що окупанти запровадили податки, які важко було сплачувати й за браком грошей доводилося фізично відробляти на визначених місцевими посадовцями видах робіт. К.В. Чигирин відзначала: *«Як прийшли німці, податки великі наклали: по 200 яєчок, 40 кг м'яса, 600 літрів молока, 800 рублів з кожного двору на год. Де хочеш, там і бери. Вирощували кролів, продавали і торгували. А хто не міг виплатити, рабами наймали і відробляли. Багато відробляли. Скажуть місяць робить трьом чоловікам, а немає трьох чоловік у сім'ї – один будеш відроблять, тільки вже три місяці. Що робили? У казармах їх вичищали, то стірали, то машини їх мили, робили ремонт техніки їхньої»*⁷¹.

Окупаційна влада планувала за допомогою місцевої адміністрації максимально використати економічний потенціал підпорядкованих їм територій,

⁶⁹ Про потребу насадження садків // Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 лют. – № 15 (29). – С. 4.

⁷⁰ Постанова Запорізької міської управи // Там само. – 1941. – 26 лист. – № 5. – С. 4; Постанова Запорізької міської управи № 19 «Про тимчасове стягнення податків і прибутків» // Там само. – 1942. – 22 берез. – № 24 (38). – С. 6; Постанова Запорізької міської управи № 43 // Там само. – 13 черв. – № 48 (62). – С. 4; Об'ява Запорізької української допоміжної міської управи // Там само. – 23 груд. – № 111 (125). – С. 4; Об'ява Запорізької допоміжної управи // Там само. – 1943. – 17 берез. – № 22 (149). – С. 4.

⁷¹ Усна історія Степової України. – Т. 3. – С. 31.

зокрема експлуатувати працездатне населення. У першу чергу, місцева адміністрація вимагала, щоб усі працівники повернулися на попередні місця роботи. Орієнтуючись на документи німецьких окупаційних органів влади у цій царині, Запорізька міська управа запроваджувала обов'язкову трудову повинність, створювалося Управління праці, де все населення міста віком від 14 до 60 років мало негайно зареєструватись⁷². 11 грудня 1941 р. польовий комендант міста вимагав, щоб всі працездатні безробітні (віком від 15 р.) обов'язково з'явилися на біржу праці (вул. Карла Лібкнехта, 174) для реєстрації та одержання роботи. Усім роботодавцям заборонялося брати на роботу осіб, які не мали направлення від біржі. За порушення постанови був передбачений штраф до 1000 райхсмарок. За невиконання робітниками або службовцями обов'язку реєструватись, за відмову від роботи без причин позбавляли свободи та продуктів харчування⁷³. Міська управа й штадкомісаріат відстежували зміни у складі працездатного населення, контролювали його працевикористання шляхом проведення реєстрації упродовж всього періоду нацистської окупації, інформуючи населення про такі заходи через окупаційну періодику⁷⁴.

Окупаційна адміністрація розгорнула широку пропагандистську кампанію, закликаючи молодь м. Запоріжжя добровільно їхати на роботу до Німеччини. Така праця декларувалася як «велике благо», адже містяни могли розширити свій світогляд, побачити європейські країни, здобути знання і навички за рахунок освоєння професій. Особлива роль в агітації покладалася на окупаційну пресу⁷⁵.

У грудні 1941 р., за підрахунками К. Беркгофа, 6400 безробітних Запоріжжя в пошуках роботи і тікаючи від голоду добровільно виїхали до Німеччини⁷⁶. Надалі кількість добровольців суттєво зменшилась. Окупаційна влада запроваджувала примусові методи мобілізації, хоча преса

⁷² Оголошення про обов'язкову реєстрацію безробітних // Нове Запоріжжя. – 1941. – 23 листоп. – № 4. – С. 4; Управління праці в м. Запоріжжі // Там само. – 1942. – 28 січ. – № 9 (23). – С. 4.

⁷³ Про обов'язкову реєстрацію безробітних та посередництво біржі праці // Нове Запоріжжя. – 1941. – № 10. – 14 груд. – С. 2.

⁷⁴ Об'ява // Нове Запоріжжя. – 1942. – 11 берез. – № 21 (35). – С. 4; Постанова // Там само. – 1943. – 10 квіт. – № 29 (156). – С. 1; Населення міста Запоріжжя! // Там само; До громадян м. Запоріжжя! // Там само; Трудова мобілізація // Там само. – С. 1–2.

⁷⁵ З піднесенням на працю в Німеччину // Там само. – 1942. – 16 черв. – № 49 (63). – С. 1; Безробітні Європи знаходять роботу в Німеччині // Там само. – 18 лип. – № 63 (77). – С. 1; Щасливої дороги // Там само. – 1943. – 14 серп. – № 65 (192). – С. 3 та інші.

⁷⁶ *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – Київ: Критика, 2011. – С. 257.

продовжувала закликати містян дотримуватися нормативних документів щодо працевикористання, актуалізації робочих карток, порядку зміни місця роботи тощо⁷⁷.

Для багатьох осіб, які пережили нацистську окупацію, яскравим маркером спогадів про ті часи стало вивезення на роботу в Німеччину. Більшість очевидців відзначали примусовий характер мобілізацій на роботу до Третього райху, згадували, що вивезення здійснювалося у кілька етапів, наголошували, що вони обирали практики ухиляння й переховування. Так, Є.О. Голобородько розповідала, як вона та її сестри вдавали з себе хворих і таким чином уникли вивезення в Німеччину: *«А вже останній набір всіх, уже всю молодь підбирали. Ну знов нас батько виручили. Вони щось, чимось нам понамазували руки і ноги, ну якась мазь, ну я не знаю, що вони, що в нас ото короста. А таких у Германію уже не брали. Вони ж коросту тудя везти не будуть. І спочатку ми проходили медогляд, а тоді ото з туберкульозом, ото з такими заразними хворобами, вони не брали. Ну ми в Хортицю поїхали і нас вернули в село, з виразками, з коростою, з тим усим. Так ми в Германію і не попали. Нас п'ять було, і ніхто з нас тудя не попав, відвернуло, відвернуло»*⁷⁸. Серед стратегій використовували фіктивний шлюб, про що свідчив І.І. Татар: *«Хто жонатий – не забирали. Договорилися заміж вийти. Тепер гражданський брак називається чи як, ну, й тоді. Ото вийшла, щоб же ж в Германію не попасти – осталася»*⁷⁹. У спротиві цій складовій «нового порядку» брали участь власне призначені до вивезення; їхні близькі, які допомагали переховуватися; медпрацівники, що видавали фіктивні довідки про погане здоров'я; окремі співробітники окупаційної адміністрації, що попереджали про набори та облави, підробляли документи. Жителі Запорізького району Н. Амелкіна, О. Бабаченко, Г. Демченко розповідали, що молодь ховалася, тікала під час етапування на залізничну станцію, ранила себе, щоб уникнути вивезення⁸⁰. За спогадами У. Чмир та її доньки Катерини староста с. Мала Білозерка Василівського району з початком масового вивезення молоді до Німеччини оповістив селян про небезпеку та видавав фальшиві документи з неправильними роками народження. Направленим на комісію допомагав лікар Крижанівський, який «бракував» майже усіх. Тому з села, як відзначала його жителька М. Головенко, забрали мало людей⁸¹.

⁷⁷ Оголошення // Нове Запоріжжя. – 1941. – 23 лист. – № 4. – С. 4; Оголошення // Там само. – 26 лист. – № 5. – С. 4; Від Управління праці // Там само. – 1942. – 15 лют. – № 15 (29). – С. 4; Об'ява // Там само. – 1941. – 11 берез. – № 21 (35). – С. 4; На пунктах реєстрації // Там само. – 1943. – 17 квіт. – № 31 (158). – С. 3.

⁷⁸ Усна історія Степової України. – Т. 5. – С. 74.

⁷⁹ Усна історія Степової України. – Т. 8. – С. 103.

⁸⁰ Усна історія Степової України. – Т. 1. – С. 9,17,30.

⁸¹ Усна історія Степової України. – Т. 2. – С. 41,130-131.

Окупаційна преса інформувала мешканців Запоріжчини про початок і проведення вербувальних заходів⁸², дати відправлення транспортів з робітниками⁸³, адреси Бірж праці й пунктів запису, друкували репортажі із залізничних вокзалів під час відправки поїздів⁸⁴. Окрім цього, часописи публікували пропагандистські статті про почесний обов'язок праці у Третьому райху⁸⁵ та листи остарбайтерів⁸⁶.

Таким чином, господарська діяльність Запорізької міської управи була спрямована на забезпечення життєдіяльності міста шляхом налагодження роботи основних міських служб. Функціонування промислових і сільсько-господарських підприємств регіону визначалася економічними потребами Третього райху й мало вигляд експлуатації як виробничих потужностей, так і працездатного населення. Газета «Нове Запоріжжя» декларувала активну діяльність міської адміністрації в економічній сфері, інформуючи населення про відбудову економічного життя, досвід німецьких підприємств, наголошувала на необхідності сумлінної праці для прискорення перемоги у війні над радянським військом тощо. Окремою складовою економічної політики стало примусове вивезення на роботу до Третього Райху.

Нацистська окупаційна влада намагалася контролювати роботу місцевих посадовців, вимагаючи від них щомісячних звітів, інформувати про будь-які надзвичайні події на місцях, узгоджувати з військовими комендантами / гебітскомісарами нормативні документи і ухвали місцевих управ. Сфери життєдіяльності поселень, де інтерес окупантів був мінімальний, залишалися у компетенції місцевих адміністрацій, саме у цій царині проявився до певної міри самоврядний характер діяльності управ. Щодо нормативних документів, які визначали повсякдення мешканців Запоріжжя, слід вести мову про ухвали у сфері житла, харчування, охорони здоров'я, соціального забезпечення, задоволення потреб в освітній і культурній сферах. Вживання містян у складних умовах окупаційного буття визначалися рівнем безпеки і охорони здоров'я, забезпеченості житлом, комунально-

⁸² Об'ява // Нове Запоріжжя. – 1942. – 22 берез. – № 24 (38). – С. 6.

⁸³ До уваги завербованих до Німеччини // Там само. – С. 6; Відзозва // Там само. – 1943. – 5 трав. – № 36 (163). – С. 3.

⁸⁴ Мрія здійснилась // Там само. – 1942. – 1 квіт. – № 27 (41). – С. 3; Молодь їде Німеччини // Там само. – 1943. – 12 трав. – № 38 (165). – С. 4;

⁸⁵ Українські фахові робітники в Німеччині. Перші спостереження // Там само. – 1942. – 29 квіт. – № 35 (49). – С. 2; Українські робітники в Німеччині // Там само. – 10 черв. – № 47 (91). – С. 3; Наш обов'язок // Там само. – 1943. – 14 квіт. – № 30 (157). – С. 1-2.

⁸⁶ Українці пишуть з Німеччини // Там само. – 1942. – 13 трав. – № 39 (53). – С. 2; Листи з Німеччини // Там само. – 31 трав. – № 44 (58). – С. 4; Листи з Німеччини // Там само. – 7 черв. – № 46 (60). – С. 4.

побутовими послугами, можливостями працевлаштування, рівнем заробітної плати, цінами на основні продукти харчування і промислові товари тощо.

Рівень безпеки безпосередньо залежав від окупаційного режиму, який підтримувався карально-репресивними заходами, про що йшлося вище.

Містян особливо турбувало продовольче становище. І хоча порівняно з такими містами як Харків і Київ, це питання не набуло такої гостроти, завдяки тому, що відступаючи радянська влада не встигла вивезти все сільськогосподарське збіжжя, та все ж проблеми з продуктами харчування існували. Зважаючи на те, що окупаційна влада планувала активно використовувати працездатне населення, вона пропонувала місцевій адміністрації забезпечити мінімальний рівень життя працюючим містянам⁸⁷. У початковий період окупації саме так і було, продовольством постачалися тільки працюючі. Від родин, які мали певний запас продуктів, окупаційна влада вимагала зареєструвати їх в міській управі⁸⁸. Для потреб працюючих при установах і підприємств була відновлена діяльність громадських закладів харчування. Станом на 2 листопада 1941 р. у місті було відновлено роботу 13 їдалень⁸⁹. За даними запорізьких істориків, у їдальнях підприємств Запоріжжя у серпні 1942 р. харчувалося 36 тис. робітників⁹⁰, що склало 40% населення міста, а станом на 30 червня 1943 р., за матеріалами окупаційної преси, регулярно харчувалися в їдальнях вже 45 тис. осіб⁹¹.

І якщо в окупованому Києві, наприклад, заборонялося привозити продукти з сіл для продажу⁹², то в Запоріжжі – навпаки місцеві посадовці заохочували мешканців ближніх сіл постачати сільськогосподарську продукцію⁹³, у такий спосіб сприяючи вирішенню продовольчої проблеми містян. Власне й селяни були зацікавлені щось продати й отримати хоч якісь гроші, бо у громадських господарствах платили за відроблені трудовні у кінці року, й часто сільськогосподарською продукцією. Так, В.Д. Філоненко розповідала: «...Тоді трудовні були. Аж у кінці году там гроші давали, а то тру-

⁸⁷ Про постачання хлібом // Там само. – 1941. – 16 листоп. – № 2. – С. 3.

⁸⁸ До уваги населення! // Нове Запоріжжя. – 1941. – 21 груд. – № 12. – С. 3.

⁸⁹ Їдальні м. Запоріжжя // Там само. – 16 листоп. – № 2. – С. 4.

⁹⁰ Запорізький рахунок. – С. 182.

⁹¹ Про постачання й харчування населення нашого міста // Нове Запоріжжя. – 1943. – 30 черв. – № 52 (179). – С. 3.

⁹² Німецько-фашистський окупаційний режим. Зб. докум. – К., 1951. – С. 96; Повідомлення поліцайфюрера м. Києва про обмеження ввезення продовольства у місто та про вилучення продуктів понад денну норму харчування на всіх шляхах, які вели в місто // Нове українське слово. – 1942. – 2 серп. – № 177 (192). – С. 4.

⁹³ Ширше розгорнути торгівлю // Нове Запоріжжя. – 1941. – 26 листоп. – № 5. – С. 1.

додні були. І по трудодню і по два давали, і по півтора, ну в кого яка робота і скільки зробив вобщем. Трудодні тоді були. А гроші у кінці году, за це і не скажу, не помню я. Ну обходилися, обходилися ж, і не торгували так як оце сейчас. Був базар у нас тут, мисочку картошки винесе хазяйка яка, чи молока, чи сиру, чи сметани чи шо. І в город їздили і пішки ходили, табаком торгували, і мали...»⁹⁴.

Окупаційна влада декларувала наміри систематично постачати населення Запоріжжя продовольством⁹⁵. Для окремих категорій громадян, визнаних окупаційною владою, передбачалося сприяння у забезпеченні продуктами харчування, вони отримували лімітований набір продуктів у торгівельній мережі за картками. Порядок видачі та забезпечення продуктовими талонами контролювала міська управа, інформуючи населення через пресу⁹⁶. Доволі неймовірним видається, що система мінімального забезпечення продовольством населення Запоріжжя (працюючих та їх утриманців) охоплювала 65 447 мешканців⁹⁷. Також неординарним явищем як для нацистської окупації було забезпечення продовольчими пайками сільського населення. На осінь 1942 р. по Веселівській районній управі нараховувалося 1036 одержувачів пайків, з яких 342 працюючі і 694 – утриманці. Пайок складався з 16 кг пшениці для працюючих і 10 кг для утриманця⁹⁸. Навесні 1943 р. списки одержувачів пайків збільшилися за рахунок «евакуйованих», які були прирівняні до службовців. За самовіддану працю передбачалася винагорода у вигляді продуктів харчування. Так, до Різдва сумлінним працівникам за довідками з підприємств і установ надавали наряд на цукор. Цукор видавався за плату в найближчій їдальні⁹⁹.

Очевидці відзначали, що не все так добре було, як намагалася показати окупаційна влада. Так, А. Пащенко пригадувала, що хоч і корову мали, а все одно відчували голод. *«У 1941-му і 1942-му опять голод був. Тож же жили – голодували щітай. Уже я замужем була, в мене хлопці були. Корову з мамою та братом держали на пополам. То я оце іду, беру корову, два дні подоїла, молока назбирала, напарила, відвезла в Запорож'є. Продам, а там куплю то висівки то макухи отієї бавовняної. Везу додому дітей годувать. Мама бувало кажуть: «Що ти оце робиш, подивись, ти вже опухла». А тоді два*

⁹⁴ Усна історія Степової України. – Т. 5. – С. 315.

⁹⁵ В Продхарчі // Нове Запоріжжя. – 1941. – 16 листоп. – № 2. – С. 4; Про харчові продукти // Там само. – 17 груд. – № 11. – С. 3.

⁹⁶ Порядок обміну продуктових талонів // Нове Запоріжжя. – 1943. – 16 черв. – № 48 (175). – С. 4.

⁹⁷ Запорізький рахунок. – С. 184.

⁹⁸ Запорізький рахунок. – С. 184.

⁹⁹ Оголошення // Нове Запоріжжя. – 1942. – 16 груд. – № 109 (123). – С. 6.

рази повезла, попродала. Купила вже висівки, купила пшона стаканів скіки. Це ж хоч який суп та сварить було. Хлопці кажуть: «Маму, всипте нам хоть побільше води». А масла не було, так, було, вершок із молока знімеш, та заправиш, і то ж воно ккусніше»¹⁰⁰. Власне й функціонери окупаційної влади, зокрема голова міста Колесников, відзначав, що проблема харчування потребувала пильної уваги: «Харчування населення, з одного боку, здійснюється відпусканням обідів з їдалень (або сухих пайків для тих, що за характером своєї праці не можуть відвідувати їдалень), а також видачею деяких продуктів за певними встановленими нормами (хліб, борошно, пшоно, сіль, рослинна олія). Інші продукти, що є на ринку й не нормуються, можуть вільно купуватись населенням. Чи можна сказати, що питання харчування населення цілком вирішене й закінчене? Звичайно, ні. Всі зусилля скеровані на покращення його, але, звичайно, не скоро ще можна буде налагодити справу харчування так, щоб не залишити місця для критики. Війна лишається війною»¹⁰¹.

Отже, окупаційна влада намагалася частково вирішити продовольчу проблему цивільного населення Запоріжжя. Документи органів влади й матеріали окупаційної преси створюють ілюзію практично повного забезпечення населення міста мінімальним набором продуктів, натомість свідчення очевидців доводять, що продовольча проблема була складною навіть у мешканців приватного сектору, які тримали худобу й мали підсобне господарство, де вирощували овочі й фрукти. Зрозуміло, що краще було особам, які працювали, отримували зарплатню, пайок, харчувалися у їдальнях за місцем роботи.

Можливість вирішення продовольчої проблеми залежала від купівельної спроможності населення, отже від рівня зарплати. 1 грудня 1942 р. Запорізька міська управа на підставі розпорядження райхскомісара України¹⁰² ухвалила «Постанову про регулювання умов оплати та роботи для всіх українських службовців, що працюють у німецьких установах», відповідно до якої службовці ділилися на 8 груп. Перша група (у цій градації вона була найвищою) включала наукових та технічних службовців з вищою освітою, як і рівноцінних наукових, технічних, торговельних та інших працівників (керівників українських управ при обласному комісарі, бургомістрів, головних лікарів та ін.). Їхня місячна платня становила 1200 крб. Остання група – службовці, що виконували технічну роботу (в канцелярії, реєстратурі, касах, бухгалтеріях та інших внутрішніх службах), посильні та хатні домробітниці одержували 280 крб.¹⁰³ Передбачалася додаткова платня службовцям за

¹⁰⁰ Усна історія Степової України. – Т. 3. – С. 150.

¹⁰¹ Про постачання й харчування населення нашого міста // Нове Запоріжжя. – 1943. – 30 черв. – № 52 (179). – С. 3.

¹⁰² Розпорядження про регулювання умов праці і заробітної платні для промислових робітників // Відродження (Тараща). – 1941. – 21 груд. – № 26. – С. 2.

¹⁰³ Запорізький рахунок. – С. 178–179.

знання німецької мови. Рівень зарплати залежав від посади, спеціальності, сфери діяльності. У першому кварталі 1942 р. середня зарплата по транспортному відділу Запорізької міської управи склала майже 500 крб, найвищою вона була у начальника транспорту – 900 крб, найнижчою у прибиральниці-розсильної – 175 крб¹⁰⁴. При цьому ціни на основні продукти харчування на ринках міста були доволі високі, наприклад, взимку 1942–1943 рр. картопля коштувала 15 крб за 1 кг, капуста, буряк і морква – по 5 крб, цибуля – від 3 до 6 крб, олія – 400 крб, риба – 30–40 крб, масло вершкове – 600 крб, молоко – 25–30 крб, борошно – 100 крб, 1 десяток яєць – 100 крб. Зрозуміло, що влітку овочі й фрукти коштували дешевше: картопля – 1,0 крб за 1 кг, буряк – 40 коп., морква – 90 коп., капуста – 1,80 крб¹⁰⁵. Місцева влада намагалася вплинути на ціноутворення, запроваджуючи «тверді» ціни на основі продуктів харчування й послуги, інформуючи про це населення через окупаційну пресу¹⁰⁶. Однак на рівень цін впливали як попит і пропозиція, так і ситуація на німецько-радянському фронті, що зводило на нівель зусилля міської адміністрації в цій царині.

У сільському господарстві важка праця практично не оплачувалася грошима. М.А. Кравченко свідчила: *«Йдуть у бригаду, і там бригадир. Він із наших. Ну, а німці тожє ш присутствують, од німців. Ну, дає наряд: «Оце ти – то...» Ну, як у колгоспі. «Ти – туди іди, а ти – туди іди, ти – туди іди». І робили ми. А куди оте дівалось? Чи цей хліб на фронт слали? А куди це ж – чи до німців, чи до красних? Я вже не знаю, до кого той хліб. Робили ми, а платили на трудовні. Трудодні – 1,25. А тоді – жди. У півгода, може, шось дадуть. Ну, як мені один год, який саме не запомнила, шо за півгоду так не вродило! І нам заплатили по сто грам на трудовдень! Шо я сім кілограм жита получила. Ото такі заробітки були. Ото тіки жили із своїх огородин. Шо огородин ото. В городах ми сіяли: жито, пшеницю, картопельку – такі овочі. Отаке. Шо сіяли, тим і жили. Ну, тримали корову, порося, курей тримали»¹⁰⁷. Натомість, Н.Т. Петриченко свідчила, що у роки радянської влади вона практично працювала безкоштовно, тоді як у роки нацистської окупації вона отримувала на місяць по 25 кг ячневої крупи на себе й утриманців при виконанні встановлених норм. *«Троє у мене було – батько, і мати, і син маленький був. А! Так давали – тільки одну паличку**

¹⁰⁴ Запорізький рахунок. – С. 179.

¹⁰⁵ Там само. – С. 180–181.

¹⁰⁶ Про ціни на молоко і молочні продукти // Нове Запоріжжя. – 1942. – 1 квіт. – № 27 (41). – С. 4; Оголошення // Там само. – 3 черв. – № 45 (59). – С. 4; Прейскурант цін // Там само. – 4 лип. – № 57(71). – С. 4; На запорізьких базарах // Нове Запоріжжя. – 1943. – 31 лип. – № 61 (188). – С. 4 та інші.

¹⁰⁷ Усна історія Степової України. – Т. 8. – С. 29.

поставлять, а то нічо, даром робили. Да, це в колхозі, а при німцях як я робила, давали на іждівенців по 25 кілограмів ячної муки. ... На одну душу 25 кілограм. Вони іждівенці були мої. А я вже получала те, за що трудодні були. На день, на то шо я пророблюю... Не помню вже, скільки, чи кіло, чи скільки було... А на їх получу я 75 кілограм. Так вони й не поїдять [нерозбірливо]. А за трудодні, ну, два кіло... Гроші тожже платили. Вот я не помню які... Вот за гроші я не буду брехати, бо я не помню чи нам тільки муку давали, а гроші не давали?! Шось я за гроші нічого не помню...»¹⁰⁸.

За свідченням очевидців, окупанти взагалі могли не платити за роботу. Так, К.М. Гаркуша пригадувала: «Організували всю молодьож, вистроїли і жінок, нас і ми не знаєм кудя. Пригнали в цю Попову балку, по кватирях розпреділились – «Будете строїть дорогу!» І ото ми там дорогу кляли. Аж у Кривий Ріг! І ото та Попова балка, із горюда, і ото аж у Кривий Ріг. Вона і досі та дорога, да, да. Німці зробили дорогу. У них строго було. Шоб оце сів отак оддыхать? Боже сохрани! Не можна було! Роби і роби, а тіки так: по-малу, помалу, по-малу. А шоб так як це ми дома робимо, робимо, ще десь робимо, сіли оддыхнули, цього немає. Строго на щьот цього у них було! Вони нам нічого не платили, нічього не платили. Ото ми робили, от. Було на виходний прийдем додому, наберем харчів...»¹⁰⁹.

Натомість матеріали окупаційної преси декларували підвищення життєвого рівня населення. «Піклування про населення відчується кожного дня. Крім того, що кожній дорослій людині забезпечено місце праці, пайок харчових продуктів та харчування в їдальнях, останнім часом багато уваги приділялося створенню нормальних умов праці. На заводах і підприємствах запроваджено необхідні міроприємства по техніці безпеки. Всі підприємства приведено до належного санітарного стану. На заводських подвір'ях насаджено дерева та квіти. Шоб запобігти шлунковим захворюванням, керівники підприємств зобов'язані робітників забезпечувати кип'яченою водою. По всіх підприємствах обладнано душові установки. На підприємствах, підпорядкованих Штадткомісару, введено відрядну оплату, що збільшило заробіток в середньому на 30%. Вже почав надходити і спецодяг, який видано кращим робітникам. В липні 20% всіх і робітників, крім пайка, одержали по 1 літру олії та 10 кг борошна. Для робітників, – що працюють на тяжких роботах, організовано спецхарчування»¹¹⁰. Насправді, навіть такі «умови» не приваблювали населення. У цьому ж випуску газети було вміщено статтю голови міста Запоріжжя, де відзначалося, що окремі містяни

¹⁰⁸ Там само. – С. 14.

¹⁰⁹ Там само. – С. 93.

¹¹⁰ На Запоріжжі життя відроджується // Нове Запоріжжя. – 1943. – 7 серп. – № 63 (190). – С. 4.

безвідповідально ставилися до роботи, самовільно залишали місце праці, переховувалися від реєстрації в Управлінні праці з метою уникнення залучення до участі в окопних роботах, саботували роботу, видаючи з себе хворих, займалися спекуляцією замість роботи тощо¹¹¹.

Окупаційна німецька влада з метою соціального маневрування вживала певних заходів щодо поліпшення становища вразливих категорій населення міста: інвалідів, сиріт, пенсіонерів, осіб, репресованих радянською владою. У складі міської управи був організований відділ соціального забезпечення, який здійснював роботи з призначення та виплати всіх видів соціальних допомог. Для фінансування соціальних заходів, окупанти запровадили спеціальний «соціальний податок» з працюючого населення, який становив 6% із зарплатні робітників і службовців¹¹². Насамперед передбачалася виплата допомоги з тимчасової непрацездатності в розмірі 75% середнього заробітку, якщо застрахований пропрацював у даного наймача упродовж 1 місяця. При хворобі більше 2-х місяців допомога виплачувалася за спеціальним дозволом контори лікарняної допомоги. Допомога жінкам при вагітності і пологах (за 35 днів до пологів і за 28 днів після) виплачувалась у розмірі 100% середнього заробітку за умови безперервної роботи в наймача протягом 4 місяців. Допомога при народженні дитини виплачувалося в сумі 50 крб. Через місяць надавалася одноразова допомога – 45 крб. Матеріальна допомога на поховання сплачувалася у разі смерті застрахованого або членів його сім'ї: на дорослого – 70 крб, на дитину – 45 крб. що звичайно не покривало витрат на похорон¹¹³.

Завдяки проведеному перепису було виявлено осіб, які потребували соціальної допомоги, саме їм нараховувалися пенсії і допомоги (інвалідам із загальних, професійних захворювань та нещасних випадків; «інвалідам імперіалістичної війни» I-ї, II-ї, III-ої груп; сім'ям, що втратили годувальників; пенсіонерам за старістю і вислугою років; сім'ям евакуйованих та забитих під час боїв; сім'ям мобілізованих¹¹⁴. Було розроблено тимчасове положення про пенсії, яке затверджував штадкомісаріат. Відділ соціального забезпечення проводив роботу з організації надання допомоги потерпілим від військових дій, вибухів, «репресованих советами», переселенцям. На цей відділ покладался обов'язок організації допомоги родинам, члени яких виїхали на роботу до Німеччини. Нарахування здійснювалися після обстеження матеріально-побутових умов проживання утриманців, формувалися відповідні списки тощо. Станом на січень 1942 р. відділ соціального забезпечення

¹¹¹ *Колісників С.Т.* Праця вирішує все // Там само. – С. 3.

¹¹² Повідомлення // Там само. – 1941. – 3 груд. – № 7. – С. 4.

¹¹³ Запорізький рахунок. – С. 188.

¹¹⁴ Оголошення // Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 лют. – № 11 (25). – С. 4.

Міської управи виплатив 135 000 крб допомоги: 50 000 крб – родинам репресованих та мобілізованих, 75 000 крб – інвалідам і родинам, що втратили годувальників, до 7 000 крб – родинам німців, що загинули¹¹⁵. Для отримання виплат необхідно було пред'явити документи: паспорт, пенсійну книжку, контрольну картку та хлібну картку¹¹⁶. При відділі функціонувала комісія, яка визначала підстави для призначення пенсій тим чи іншим особам. При нарахування пенсії за основу брався її довоєнний розмір. Розмір пенсії по старості складав мізерну суму 60–100 крб. Хоча міська управа робила певні кроки у сфері запровадження пенсійного забезпечення, однак брак фінансування та юридичні перепони завадили реалізувати ці наміри. Адже декларовані міською окупаційною владою соціальні гарантії у вигляді пенсійного забезпечення надавалися далеко не всім, хто того потребував. І якщо на початку окупації преса вміщувала повідомлення про виплати пенсій, то в подальшому такої інформації в пресі автором не виявлено. Такі соціальні заходи радше були пропагандистським кроком, ніж турботою про населення. У подальшому німецька окупаційна влада суттєво обмежила фінансування таких витрат і вони були перекладені на Комітет допомоги, який самотужки шукав шляхи наповнення фондів допомоги.

Комітет допомоги був створений при міській управі. На нього покладалося завдання допомоги незахищеним і вразливим категоріям населення Запоріжжя (дітям-сиротам, інвалідам, людям похилого віку, військовополоненим, з 1942 р. – родинам тих, хто виїхав на роботу в Німеччину). Фонд допомоги формувався з 5 відсотків відрахувань із зарплатні діючих підприємств і установ, а також добровільних пожертв населення, громадських організацій. У 1943 р. для збільшення коштів у фонді Комітету, постановою Міської управи тимчасово запроваджувалася надвишка на квитки до кіно і театру на 1 крб., збільшення базарного збору та відшкодування 2,5 відсотків з вартості проданого краму в комісійних крамницях¹¹⁷. Станом на початок 1943 р. на обліку в Комітеті перебувало 6 239 осіб, які потребували сприяння¹¹⁸. Їм надавали грошову допомогу (у вигляді призначення пенсій чи одноразових виплат), продовольство, талони для харчування у спеціалізованих їдальнях, одяг, предмети домашнього вжитку, безкоштовну медичну допомогу тощо¹¹⁹. Для працездатних інвалідів створювалися робочі місця.

¹¹⁵ У відділі соцзабезпечення // Там само. – 11 лют. – № 13 (27). – С. 4.

¹¹⁶ Оголошення // Там само. – 22 лют. – № 16 (30). – С. 6.

¹¹⁷ Допомогти нужденним – наш святий обов'язок // Нове Запоріжжя. – 1943. – 16 черв. – № 48 (175). – С. 4.

¹¹⁸ Праця Запорізького комітету допомоги // Голос. – 1943. – 10 січ. – № 1–2 (96–97). – С. 7.

¹¹⁹ Допомога нужденним – почесний обов'язок кожного громадянина // Нове Запоріжжя. – 1943. – 8 трав. – № 37 (164). – С. 4..

Комітет допомоги опікувався дитячими садками, фінансуючи їх на 70 відсотків, будинком сиріт і глухонімих, будинком для людей похилого віку¹²⁰. Діяльність комітету розповсюджувалася й на осіб з поселень, підпорядкованих Запорізькій сільській Райуправі, для потреб яких станом на 16 червня 1943 р. вдалося зібрати 136 тис. крб¹²¹. Пізніше на базі Комітету було утворене товариство «Самодопомога», під егідою якого продовжили роботу дитясла, дитсадки, будинок сиріт, будинок перестарілих, школа глухонімих, грязе-електро-водолікарня¹²².

Окупаційні газети інформували населення про існуючі новини й зміни в цій сфері: оголошення про діяльність допомогового комітету¹²³, види й розміри допомог¹²⁴, категорії осіб, які могли розраховувати на їх отримання тощо. У спогадах очевидців, на жаль, нам не вдалося віднайти інформацію про надання соціальної допомоги місцевому населенню, що може свідчити про незначне охоплення нею містян.

Житлове питання були предметом уваги для запоріжчан переважно у сфері комунальних зручностей. Так як у місті не відбувалося масштабних бойових дій, житло не зазнало значних руйнувань¹²⁵. Частина помешкань була реквізована окупаційною владою для власних потреб. Так, Катерина Чмирь свідчила: *«Немци зразу по хатах. Нас вигнали з хати, в нас штаб організували. Нас повиганяли всіх із хати. Де хто причепився, там і жив»*¹²⁶.

Житловий фонд певною мірою вивільнився за рахунок евакуйованих і євреїв. На початку окупації «вільні» квартири містяни займали самочинно, прагнучи покращити свої житлові умови, пізніше оформляли відповідні документи в міській управі, або отримували відмову на ордер з певних міркувань. Остаточне рішення житлових проблем перебувало у віданні німецької

¹²⁰ У Комітеті допомоги нужденному населенню // Там само. – 31 берез. – № 26 (153). – С. 4.

¹²¹ 136 000 карбованців для нужденних // Там само. – 1943. – 16 черв. – № 48 (175). – С. 4.

¹²² Українська самодопомоги в м. Запоріжжі // Там само. – 21 серп. № 67 (194). – С. 3; Рік цивільної влади в м. Запоріжжі // Там само. – 1 верес. – № 70 (197). – С. 3.

¹²³ Беремо участь в розповсюдженні квитків лотереї // Там само. – 30 квіт. – № 35 (162). – С. 4; Районне товариство допомоги нужденним // Там само. – 19 трав. – № 40 (167). – С. 4; В Комітеті допомоги Софіївського району // Там само. – 21 лип. – № 58 (185). – С. 4.

¹²⁴ Оголошення про утримання непрацездатних утриманців тих осіб, що мобілізовані в порядку трудової повинності // Там само. – 17 квіт. – № 31 (158). – С. 4; Хроніка // Там само. – 19 трав. – № 40 (167). – С. 4.

¹²⁵ При цьому при звільненні Запоріжжя практично вціл було зруйновано нову частину міста – 79,1% (Запорізький рахунок. – С. 359).

¹²⁶ Усна історія Степової України. – Т. 2. – Запоріжжя: Тандем. – 2008. – С. 129.

комендатури, яка санкціонувала дозвіл на зайняття колишніх єврейських квартир. Так, німкеня Н. Моріц 8 жовтня 1941 р. звернулася в комендатуру щодо надання їй житла, де отримала відповідь «знайти квартиру, що раніше займали євреї й зайняти її». Схожа відповідь була надана запоріжчанину, в житло якого влучила бомба – «зайняти будь-яку вільну жидівську квартиру»¹²⁷. Потому це питання було передано у відання міської управи, яка отримала право розпоряджатися й управляти всім житловим фондом міста, а також розпродавати «безгосподарче» майно з вивільненого житла, контролювати нарахування квартирної плати та її внесення. Після проведення обліку й інвентаризації квартир і будинків та майна, виявленого в них, відбувся його розподіл. У першу чергу, житлом забезпечувалися містяни, для яких ця потреба була доволі нагальною (ті, що проживали у малоприматних помешканнях – землянках, вологих підвалах), також могли розраховувати на покращення житлових умов великі родини, які проживали у маленьких квартирах або кімнатах. Так, станом на 14 грудня 1941 р. було видано 2000 ордерів¹²⁸.

Безгосподарче майно міська управа переважно продавала. Особи, які самочинно захопили таке майно, повинні були його повернути у міську управу або до 10 грудня 1941 р. оформити право володіння на нього, сплативши визначену суму. За приховування награваного майна передбачалося покарання – розстріл¹²⁹.

Низова частина Запоріжжя у період весняної повені була підтоплена. Для постраждалих родин передбачалося надання придатного житла, транспорту для перевезення майна¹³⁰, що за браком машин і коней навіть для міських служб було розкішшю для інших окупованих міст.

На житло в Запоріжжі претендували переселенці й біженці з інших регіонів (Харкова, Криму, Північного Кавказу й Дону), внутрішні переселенці (в межах міста й навколишніх сіл). Поширеним було розміщення таких осіб в упорядкованих приміщеннях заводських бараків, які звільнилися внаслідок евакуації їх робітників¹³¹. Однак зазначені приміщення не змогли розмістити всіх бажаних, тому міська влада вимагала раціональніше використовувати житлову площу¹³².

¹²⁷ Орлянський В.С., Тедеев О.С. Вказ.праця. – С. 71.

¹²⁸ Робота відділу міського господарства // Нове Запоріжжя. – 1941. – 14 груд. – № 10. – С. 3.

¹²⁹ Про награване майно // Там само. – 30 листоп. – № 6. – С. 1.

¹³⁰ Обов'язкова постанова Запорізької Міської Управи // Там само. – 1942. – 1 берез.– № 18 (32). – С. 4.

¹³¹ Орлянський В.С., Тедеев О.С. Вказ. праця. – С. 54.

¹³² Постанова Запорізької української допоміжної управи // Нове Запоріжжя. – 1943. – 11 серп. – № 64 (191). – С. 4.

У пошуках кращої долі містяни спрямували свої погляди на приватний сектор міста та на ближні села. Щоб врятувати родини від голодної смерті переїжджали у сільську місцевість, де ситуація з продовольством була кращою. О.Г. Шевченко розповідала: *«Багато до нас [у війну людей] із города наїхало, землянки копали. Ось я вам покажу, де там ось будем іти, дві землянки – ховалися городські люди, обикновені труженики, прості люди. Мужиків на фронт забрали, а это діти і жінки ото так. Ну, уже война, мабуть, даже в городі і була, а вони ото якось добиралися степами. Щоб вижити, так у селі ж легше. А тоді вже яке война пройшла, тоді вже вони поїхали...»*¹³³.

Були випадки, що мешканці приватного сектору Запоріжжя й навколишніх сіл втратили житло внаслідок того, що повернулися його попередні власники – родини осіб, які у 30-ті роки вимушено залишали своє житло, відмовившись вступати в колгосп і, шукаючи порятунку від колективізації¹³⁴ або помешкання виселених у той період до Сибіру¹³⁵. Так, М.М.Татара розповідала: *«У нас там недалеко жила сім'я. І що ж ви думаєте, вони вернулись. З тієї конюшні, де стояли коні, зробили двері, зробили вікна – поселилися жити, бо це їхнє дворище, їхня земелька. Так що ж, наші приїхали і вигнали. Наші! Совети вигнали їх. Вони тоді куди? Прийшли до нас, до моїх батьків, і просяться: «Можна ми, ну, нема де, даже ночувать нема де...» Їх даже їхні родичі, їхні, що їх ото вигнали, не хотіли брати. «А то, – кажуть, – прийдуть і ще нас розстріляють, що ми вас держимо»*¹³⁶. Отже, переважно, після повернення радянської влади такі особи знову втрачали своє житло.

Як і в радянські часи, містяни мали сплачувати за користування житлом. Окупаційна преса інформувала населення про розмір плати і про зміни у цій царині. Тарифи залежали від розміщення житла, наявності електроенергії, води, каналізації, центрального опалення¹³⁷. Водопостачання й опалення у роки нацистської окупації потрапили до розряду розкоші. Переважно квартири не опалювалися, а воду містяни набирали з колонок, які теж не скрізь функціонували¹³⁸.

Важливим елементом забезпечення життєдіяльності населення регіону стало стабільне функціонування системи охорони здоров'я. Медичними закладами опікувались створені при міських і районних управ відділи охорони

¹³³ Усна історія Степової України. – Т. 8. – С. 192.

¹³⁴ Там само. – Т. 2. – С. 20.

¹³⁵ Там само. – Т. 6. – С. 99–100.

¹³⁶ Усна історія Степової України. – Т. 8. – С. 109.

¹³⁷ Постанова Запорізької Міської Управи // Нове Запоріжжя. – 1941. – 12 листоп. – № 1. – С. 4; Обов'язкова постанова Запорізької Міської Управи // Там само. – 14 груд. – № 10. – С. 4.

¹³⁸ Перегляньте гідність водопроводних колонок // Там само.

здоров'я. З початком нацистської окупації працівники останніх інвентаризували все майно медичної галузі, здійснили облік медичних кадрів і залучали їх до роботи, розпочали роботу з відновлення мережі лікувальних установ. Однак у своїй діяльності вони не були самостійними, більшість питань узгоджувалися з штадткомендатурою. Тактика німецької адміністрації у цій царині спрямовувалася на відкриття уцілілих медичних установ та доукомплектування їх необхідним інвентарем за рахунок інших профільних установ. Проте найбільш забезпечені обладнанням і медикаментами, висококваліфікованими спеціалістами заклади охорони здоров'я обслуговували німців. Запити місцевого населення у медичній сфері розглядалися окупантами як другорядні й необхідні з точки зору підтримання працездатності населення. Тому типовим явищем стали тіснота і скупченість хворих у стаціонарних відділеннях лікарень, брак найнеобхіднішого обладнання та інструментарію, гостра нестача ліків і перев'язувальних матеріалів тощо.

Складна санітарно-епідеміологічна ситуація окупованих територій була предметом пильної уваги окупаційної влади. Остання вимагала від місцевих управ ретельно слідкувати за станом захворювання населення, особливо на інфекційні хвороби, формувати мережу медичних установ таким чином, аби запобігти появі та поширенню епідемій. Особлива увага приділялася боротьбі з поширенням венеричних захворювань¹³⁹.

Окупаційна преса повідомляла, що вже 16 листопада 1941 р. у Запоріжжі *«відновили роботу 6 лікарень: хірургічна, терапевтична, інфекційна, акушерсько-гінекологічна, туберкульозна та венерологічна, – всього на 745 ліжок, почала працювати лікарня на 6-му селищі на 200 ліжок. Зважаючи на те, що окремі селища розташовувалися далеко від центру, амбулаторно-поліклінічна мережа лікарських установ була доведена до 17 одиниць В місті діяло 7 поліклінік, 5 амбулаторій і 5 медичних пунктів»*. За сприяння німецького військового командування, яке надало 3 санітарних автомашини вдалося відновити діяльність станції швидкої медичної допомоги¹⁴⁰. Мережа лікувальних установ не була стабільною упродовж окупації. Так, на червень 1942 р. до вже існуючих додалися санбакінститут, малярійний інститут, міськсанбюро аптеки, молочний пункт для штучного годування новонароджених. Дещо пізніше у зв'язку із загостренням проблеми укомплектування та забезпечення медичних установ їх кількість значно скоротилась. Наприкінці окупаційного періоду на території Запорізької міської управи до послуг населення працювали 4 поліклініки, венерична поліклініка,

¹³⁹ Розпорядження «По боротьбі з венеричними хворобами на території, що її обслуговує Польова Комендатура» // Там само. – 1942. – 15 лют. – № 14 (28). – С. 4.

¹⁴⁰ Про лікувальні заклади // Нове Запоріжжя. – 1941. – 16 листоп. – № 2. – С. 2.

7 амбулаторій, 3 лікарні (терапевтична, хірургічна, міська інфекційна лікарня), 2 аптеки, міська швидка допомога, дезінфекційна станція, санітарна станція, малярійна станція, санітарно-бактеріологічна лабораторія та міський пункт щеплення¹⁴¹. В окупаційній пресі відзначалося, що незважаючи на брак інструментарію, медикаментів, працівникам охорони здоров'я міста «вдалося провести роботу з профілактичної імунізації основних груп населення проти черевного тифу, дизентерії, віспи, що дало можливість знизити ряд інфекційних захворювань»¹⁴². Запобігати інфекційним захворюванням населення мало дотриманням санітарно-гігієнічних заходів, з цією метою в місті функціонували: міська лазня, пральня, духова, дезкамери¹⁴³.

У Запоріжжі, як і в інших містах Райхскомісаріату «Україна» було запроваджено надання медичних послуг на платній основі. Зав. відділом охорони здоров'я міської управи В. Камищний повідомляв про ціни: прийом у лікаря коштував від 3 до 5 крб вдень і від 6 крб до 10 крб вночі. Виклик лікаря додому – від 6 крб до 10 крб вдень, від 12 до 16 крб вночі. Додаткові маніпуляції оплачувалися окремо – 60 коп. за кожену¹⁴⁴.

Важливим елементом нормального функціонування системи медичного забезпечення місцевого населення було відновлення діяльності аптечної мережі. Однак, розпродавши запаси ліків з радянських аптек і з приватних аптечних установ, котрі належали євреям, частина їх припинила роботу. Окремі аптеки поповнювалися лікувальними медикаментами з Німеччини¹⁴⁵. Міська влада пропонувала населенню замість ліків використовувати засоби народної медицини. В окупаційній періодиці вміщувалися статті, де розповідалися особливості збирання і застосування лікувальних трав¹⁴⁶.

Систематично здійснювалися профілактичні заходи щодо попередження захворювань на черевний тиф та малярію, серед них: аналізи питної води, обстеження службовців харчової промисловості, щеплення проти

¹⁴¹ Орлянський В.С. Вказ. праця. – С. 27.

¹⁴² Здровоохорона на сьогоднішній день // Там само. – 1942. – 23 черв. – № 52 (66). – С. 3.

¹⁴³ Рік цивільної влади в м. Запоріжжі // Там само. – 1943. – 1 верес. – № 70 (197). – С. 3.

¹⁴⁴ Обов'язкова постанова Української допоміжної управи м. Запоріжжя по відділу охорони здоров'я // Нове Запоріжжя. – 1942. – 31 груд. – № 113 (127). – С. 6.

¹⁴⁵ В аптекоуправлінні // Там само. – 1943. – 2 черв. – № 44 (171). – С. 3. Підсумки двох років // Там само. – 23 черв. – № 50 (177). – С. 2.

¹⁴⁶ Збирання лікувальних трав // Там само. – 1942. – 24 трав. – № 42 (56). – С. 3; Збираємо лікарські рослини // Там само. – 30 черв. – № 55 (69). – С. 3; Поради по збиранню лікарських рослин // Там само. – 4 лип. – № 57 (71). – С. 4; До збирання лікарських рослин // Там само. – 1943. – 20 квіт. – № 32 (159). – С. 4; Учні збирають лікарські рослини // Там само. – 19 черв. – № 49 (176). – С. 4.

черевного тифу, окурювання підземних приміщень, створення малярійних станцій тощо. Міська влада контролювала підтримання належного санітарного стану на міських ринках, у голярнях, лазнях, заїжджих дворах¹⁴⁷. Місцеві управи для попередження розвитку шлунково-кишкових захворювань серед населення міста інформувала через газети про небезпеку вживання сирої води¹⁴⁸, про обов'язкове використання в адміністративних та лікувальних установах перевареної охолодженої води¹⁴⁹. Заходи з подолання негараздів у санітарному стані наштовхувалися на об'єктивні перешкоди – відсутність гарячої води, миючих засобів тощо. Очевидці свідчили, що окупанти дуже переймалися своїм здоров'ям, були вимогливими й прискіпливими до санітарного стану приміщень, в яких вони мешкали тощо. К.М. Пазюк відзначала, що: «А німці сміття, грязноти вони дуже боялися, вони були чистоплотні люди. А у нас в те время було у кожного вошви повно. Це воші – це як закон. Було баби сідають, це ж я дівчиною була, а на вулицю вийшли баби гулять, це зразу: «Давайте [скатьця], дівчата». І ото каждый комусь та воші шукають, це точно, шукають воші. Вошви в людей було уйми. ...»¹⁵⁰.

В умовах окупаційного режиму профілактичні заходи, проведені нацистською владою, виявились недостатньо ефективними. Тому на території РКУ періодично фіксувались випадки виникнення інфекційних захворювань, таких, як тиф, малярія, туберкульоз, дифтерія, скарлатина. Для лікування хворих на малярію в м. Запоріжжі станом на листопад 1941 р. організували 2 малярійних кабінети, які були забезпечені відповідними медикаментами. З метою запобігання рецидиву навесні, у зимовий період під керівництвом малярійної станції було проведено обстеження та облік осіб, що хворіли на малярію за останні два роки, щоб навесні провести серед них протирецидивне лікування¹⁵¹. Окупанти приділяли увагу санітарному стану поселень, спонукали місцеву владу до запровадження заходів щодо очищення міських територій від сміття, до покарання осіб, які порушували розпорядження у цій царині¹⁵² тощо.

¹⁴⁷ Робота відділу міського комунального господарства Запорізької допоміжної управи протягом двох років війни // Там само. – 23 черв. – № 50 (177). – С. 3.

¹⁴⁸ Чернякова. Черевний тиф // Там само. – 1942. – 10 трав. – № 38 (52). – С. 4.

¹⁴⁹ На Запоріжжі життя відроджується // Там само. – 1943. – 7 серп. – № 68 (190). – С. 4.

¹⁵⁰ Усна історія Степової України. – Т. 5. – 2009. – С. 248.

¹⁵¹ Про боротьбу з малярією // Нове Запоріжжя. – 1941. – 19 листоп. – № 3. – С. 4.

¹⁵² Постанова Запорізької Міської Управи // Там само. – 12 лист. – № 1. – С. 4; Постанова Запорізької Міської Управи № 20 // Там само. – 1942. – 25 берез. – № 25 (39). – С. 4; Постанова Запорізької Міської Управи № 21 // Там само. – 1 квіт. – № 27 (41). – С. 4; Постанова Запорізької української допоміжної управи № 3 // Там само. – 1943. – 6 берез. – № 19 (146). – С. 4.

Зважаючи на брак медикаментозних засобів боротьби з інфекційними хворобами, окупаційна влада пропонувала місцевій адміністрації зосередитись на санітарно-роз'яснювальній роботі з населенням. Це завдання покладалось на сестер-гігієністок, які мали ходити по помешканням, виявляти збудників хвороб, фіксувати хворих та оперативно повідомляти лікаря, щоб максимально швидко нейтралізувати поширення інфекційних хвороб. У цьому ж напрямку у пресі публікувалися повідомлення про найбільш небезпечні хвороби, їх ознаки, особливості й методи лікування, можливості попередження захворювань¹⁵³, зокрема: малярії¹⁵⁴, паразитарних тифів¹⁵⁵, черевного тифу¹⁵⁶ та інших.

Упродовж усього періоду окупації відчувалась проблема кадрового забезпечення медичних закладів, оскільки значна частина медиків була евакуйована на схід СРСР, а лікарям єврейської національності було заборонено вести навіть приватну практику. Для усунення дефіциту фахівців у цій сфері було організовано фельдшерську школу, фармацевтичний технікум для підготовки кадрів середнього медичного персоналу¹⁵⁷, медичну і зуболікарську школи¹⁵⁸. За браком медичних працівників, особливо в сільській місцевості Запоріжжчини, цивільне населення зверталось за допомогою до німецьких лікарів. А.М. Бугарь розповідала, що їй допоміг військовий лікар: *«Кажен день виганяли на окопи, окопи копати, а їсти ж хочеться, а нема ж нічого. Тоді мені плохо було з серцем. А перевіряли там, це ж мар'ївська каже: «Знаєш шо, Тоня, тобі плохо, тут врач перевіряє, він тобі дасть справку, хоч на окопи не будеш ходити». ... Спочатку боялась, думала отпоре, ну, думаю, шо буде вже! Пішла, він прийняв мене, перевірів, каже: «Да, плохо у вас з серцем, вам плохо, вам нельзя работать», – значить і всьо. Сам німець, да, а говорив хорошо по-нашому. І дав справку мені, щоб мене не трогали на окопи, понятно?»*¹⁵⁹ А.В. Бугарь розповідала, що німецький лікар давав ліки її хворій матері: *«Був у нас в хаті один врач німецький. А в моїй мамі такий кашель був, ну як ото «кашлюк». Мама як*

¹⁵³ Профілактика гострих шлунково-кишкових захворювань (дизентерії, холери, черевного тифу, паратифу) // Там само. – 1942. – 20 трав. – № 41 (55). – С. 4.

¹⁵⁴ Про боротьбу з малярією // Там само. – 1941. – 19 листоп. – № 3. – С. 4; Оголошення // Там само. – 1943. – 29 трав. – № 43 (170). – С. 4.

¹⁵⁵ Обов'язкова постанова Запорізької Міської Управи // Там само. – 1941. – 7 груд. – № 8. – С. 4; Про боротьбу з гостро-пошесними захворюваннями // Там само. – 28 груд. – № 14. – С. 4.

¹⁵⁶ Черевний тиф // Там само. – 14 груд. – № 10. – С. 4; Чернякова. Вказ. праця.

¹⁵⁷ Здоровоохорона на сьогоднішній день // Там само. – 23 черв. – № 52 (66). – С.3.

¹⁵⁸ В щасливе майбутнє // Там само. – 20 черв. – № 51 (65). – С.4.

¹⁵⁹ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 25.

закашлялася, і він дав одну таблетку мамі. Каже: «Мамка, завтра уже будуть «рус», «рус». Значить, ваші вже будуть. Дав мамі таблетку і от цієї таблетки у мамі більше кашлю не було¹⁶⁰.

Упродовж усього періоду нацистської окупації Запорізькій міській управі так і не вдалося налагодити безперебійну роботу системи охорони здоров'я. Зусилля місцевих посадовців у цій царині наштовхувалися на обмежені повноваження та брак фінансів, не сприяла функціонуванню системи медичного забезпечення й політика нацистів щодо місцевого населення, спрямована на визиск трудових ресурсів окупованої території.

Громадянськість міста Запоріжжя, за підтримки місцевої адміністрації, розгорнула роботу з відновлення закладів освіти й культури. При обласних та районних управах створювалися відділи й інспектури освіти. На них покладалися завдання: облік і залучення до навчання дітей шкільного віку; організація роботи навчальних закладів, облік і відбір вчителів; нагляд і контроль за роботою освітніх установ, розробка методичних вказівок освітнім установам; організація дитячих садків, притулків, дитячих будинків і контроль за їх діяльністю та інші¹⁶¹.

Вже у жовтні 1941 р. розпочався навчальний процес у більшості шкіл. У пресі повідомлялося: «Вчителів працює в школах 285 чоловік, з них в 1–4 класах – 167 чол., а в 5–10 кл. – 118 чол. Навчається учнів 6945 чолов. в 220 класах, з них в 1–4 класах – 3400 учнів, в 5–10 класах – 3545. Учителство нової частини міста Запоріжжя велику організаційну роботу пов'язало з методичною та виховною роботою школи. В місті організовано секційну роботу учителів. На секціях переглянули старі підручники з ідеологічного боку, спланували роботу, розібрали проекти нових програм»¹⁶². На початок грудня у місті працювало 39 шкіл (15 – середніх, 15 – неповних середніх і 9 початкових), з них: українських – 31, німецьких – 3, російських – 5. У цих школах було 407 класів та 14 317 учнів. Повідомлялося, що за перший місяць інспектура міської управи «провела велику організаційну роботу не лише у місті, а і в навколишніх селах: завершено комплектування шкіл учителями й учнями, переглянуто старі підручники й програми та подані вказівки, як ними користуватися, створено авторитетні комісії для складання програм з Закону Божого, німецької мови, історії, рідної мови та інших предметів. З метою розвантаження міста та допомоги селу декілька десятків кваліфікованих учителів направлені на роботу в сільські школи. Перед учителями шкіл Запоріжжя стоїть зразу першочергове завдання: довести

¹⁶⁰ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 280.

¹⁶¹ Робота шкіл Нового Запоріжжя // Нове Запоріжжя. – 1941. – 17 груд. – № 11. – С. 4.

¹⁶² Там само.

до свідомості учнів, а через них і їх батьків, що Німецька Армія – це армія визволителька від більшовицько-жидівського ярма та свавілля...»¹⁶³.

На відміну від інших регіонів РКУ, в доволі короткий термін у місті відновили роботу професійні школи, серед них політехнічна школа (з хімічним, механіко-будівельним, будівельно-шляховим, електротехнічним відділами), комерційна середня школа. Згорання великих підприємств і розвиток дрібної промисловості й ремісництва у роки нацистської окупації активізував відкриття ремісничих шкіл за напрямками підготовки слюсарів-механіків, ливарників, столярів, ковалів та інших. Для дівчат передбачалося відкрити школу текстильного фаху¹⁶⁴. Функціонували школи для фольксдойче. Здійснювалися заходи з відновлення педагогічного інституту¹⁶⁵.

Особливо активно взялися до роботи прихильники національної освіти, які сподівалися у роки окупації здобути підтримку «визволителів» і виховувати юних українців справжніми патріотами. Вони сподівалися налагодити роботу середньої та вищої освітньої ланки. Такі надії живилися тим, що в початковий період нацистські окупанти особливо не втручалися у діяльність навчальних закладів і освітяни по-своєму вбачали завдання виховання учнів¹⁶⁶. Однак вже наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. ситуація кардинально змінилася й окупанти почали відстежувати ситуацію в освітній сфері окупованих територій і впливати на освітній процес. Прагнення окупаційної влади обмежити вплив націоналістів на освіту призвів до суттєвого згорання національних ідей. Розпорядженням райхсміністра східних територій А. Розенберга про шкільництво на окупованій території від 8 грудня 1941 р. були чітко визначені навчальні заклади, дозволені для діяльності на окупованих теренах: початкові школи, технічні, сільськогосподарські та лісові професійні школи, курси професійного навчання жінок з домашнього господарства, крою та шиття, медицини та гігієни тощо. Натомість заборонялося функціонування вищих навчальних закладів, гімназій, ліцеїв, середніх шкіл. Уже відкриті такі навчальні заклади необхідно було терміново закрити¹⁶⁷.

¹⁶³ Козачок. Робота початкових та середніх шкіл м. Запоріжжя // Там само. – 10 груд. – № 9. – С. 4.

¹⁶⁴ Карцев. Профтехосвіта м. Запоріжжя // Там само. – 16 листоп. – № 2. – С. 3.

¹⁶⁵ Нечасенко Іван. В педагогічному інституті // Там само. – 21 груд. – № 12. – С. 4.

¹⁶⁶ Козачок Я. Першорядні завдання роботи в школі // Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 лют. – № 15 (29). – С. 3; Його жс. Завдання виховання молоді // Нове Запоріжжя. – 1942. – 8 квіт. – № 29 (43). – С. 4.

¹⁶⁷ Україна в Другій світовій війні у документах / Упор. В. М. Косик [Збірник німецьких архівних матеріалів; у 4 т.]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. – Т. 1. – С. 368.

Законодавство щодо діяльності шкіл часто змінювалося. Так, наприклад, попередні директиви щодо шкільної освіти місцевого населення в Райхскомісаріаті «Україна» від 15 серпня 1942 р. передбачали, що загальну освіту населення можна надавати в чотирирічних народних школах, а взимку 1941–1942 р. розпорядження райхскомісара Е. Коха вимагало «тимчасово» припинити роботу початкових шкіл у багатьох регіонах РКУ через брак ресурсів¹⁶⁸. Відповідно до цих законодавчо-нормативних документів освітня мережа м. Запоріжжя зазнала змін. Невизначеність і непослідовність керівних діячів Третього Райху щодо освіти місцевого населення в райхскомісаріаті «Україна» заважали уніфікації освітнього процесу й разом з тим створювали умови для певної свободи дій місцевих органів влади, що визначило специфіку в освітній галузі не тільки на рівні областей, районів, але й окремих населених пунктів. Про це свідчить той факт, що в 1942 р. у Запоріжжі функціонували 7-річні (українські народні) школи¹⁶⁹.

Вчителі м. Запоріжжя вибудовували свою роботу згідно програм, затверджених на рівні окремого міста чи округу («гебіту»), інструктивних матеріалів Генерального комісаріату «Дніпропетровськ»). Так як в початковій школі суспільні предмети не викладалися, програми практично не зазнали змін, порівняно з довоєнними. Відмінною рисою шкільного навчання у роки нацистської окупації стало включення до навчальних програм Закону Божого¹⁷⁰. У школах дозволялося користуватися радянськими підручниками й посібниками, «очищеними» від більшовицьких ідеологем. При формуванні педагогічних колективів перевага надавалася «благонадійним» особам, лояльним до «нового» режиму, з антирадянськими поглядами, після спеціальної перевірки. До них висувалися певні настанови щодо навчання й виховання дітей¹⁷¹.

Як зазначалося вище, окупаційний режим передбачав запровадження тотального контролю за життям місцевого населення, у тому числі й дітей. Відвідування шкіл для дітей віком від 8 до 14 років було обов'язковим. Якщо діти без поважних причин пропускали заняття в школі, їх батьків могли притягнути до судової відповідальності¹⁷². Регламентація охоплювала

¹⁶⁸ Культура в роки війни: період окупації (Історія України, 11 клас) [навчально-методичний посібник] / укладач О.Е. Жосан. – Кіровоград: КЗ —КОІППО ім. В. Сухолинського, 2015. – С. 9.

¹⁶⁹ *Спудка І.М., Турчина Л.В.* Шкільний процес як засіб формування підлеглих Третього рейху (на прикладі м. Запоріжжя) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2015, вип. 42. – С. 145–146.

¹⁷⁰ Про релігійне виховання в школі // Нове Запоріжжя. – 1941. – 7 груд. – № 8. – С. 3.

¹⁷¹ Народний учитель // Там само. – 26 листоп. – № 5. – С. 3.

¹⁷² Постанова Запорізької української допоміжної управи № 17 // Там само. – 1943. – 15 трав. – № 39 (166). – С. 4.

не лише навчальний процес, а й вільний час учнів. З цієї метою були ухвалені «Правила поведінки учнів та дітей шкільного віку поза школою», якими заборонялося дітям палити, смітити, брутально поводитись, гратися на вулицях і тротуарах, займатися спекулятивною торгівлею, тощо¹⁷³. Через рік у пресі була оприлюднена аналогічна постанова¹⁷⁴. У червні 1942 р., «з метою усунення байдикування підлітків на вулицях», фельдкомендатури видавали розпорядження, за якими: «...Учні до 13 років повинні були знаходитися під наглядом вчителів; учні від 13 років – допомагати в сільському господарстві, в ремісництві, торгівлі, промисловості; літні канікули відкладалася на час збирання врожаю з 1 по 31 серпня»¹⁷⁵. У період весняних та літніх канікул учнів широко залучали до роботи у сільському господарстві¹⁷⁶. Про поєднання навчання і праці в часи нацистської окупації свідчила Н.Т. Бережна: *«При німцях школи були. У нас був учитель, по німецькій він хараши розгаварював, – він сам учитель німецької мови, преподаватель німецької мови, от. І ото він, я знаю, у нас був керівником, в якому класі, чи шостий чи сьомий, уже переростки були... Ми в школу ходили. Все время то колхоз, то в колхоз на роботу їздили після уроків. Оце із Канєвського¹⁷⁷ приїзжали, там який сад був, черешні, от, так воєнні присилають свої підводи, нас забірають прямо з школи. Бо так немає ж в колхозі такої сили шоб привозили, понімаєте? А ото воїнські часті стоять і в їх єсть оце підводи, це я помню добре, вони приїзжали... А тут у Беленькій пішки ходили, аж на гору, на степ, пішки. Даже було до часу ночі, поки місяць світе, ми носимо снопи, тоді вже темно, – ідемо додому і пішки ідемо. Школьники. А утром оячь на заняття, і які там уроки! Коли вже ж, шо запомниш, шо в школі читали...»*¹⁷⁸. Г.В. Макаюк розповідала: *«Всі такі хлопчики, дівчатка, й при німцях ми робили. Заставляли ж німці, табак садили, вирощували їм. Ой! Багато людей робили, усі робили. Тоді не було такого. Я ж кажу, тоді остаться дома на один раз... Мама в город поїхали і кажуть мені: «А ти останься дома, хоч отдохни». Осталася я дома отдохнуть, а не бачила, шо бригадір іде. А я виїшла, і бригадір, і-і-і! Куди мені ховаться? На город, у бур'яни!»*¹⁷⁹

¹⁷³ Обов'язкова постанова Запорізької міської управи № 46 «Правила поведінки учнів і дітей шкільного віку поза школою» // Там само. – 1942. – 20 черв. – № 51 (65). – С. 4.

¹⁷⁴ Обов'язкова Запорізької української допоміжної управи № 22 // Нове Запоріжжя. – 1943. – 7 лип. – № 54 (181). – С. 4.

¹⁷⁵ Обов'язкова постанова Запорізької міської управи № 46 ...

¹⁷⁶ Про літню роботу учнів школи № 5 // Там само. – 1942. – 4 лип. – № 57 (71). – С. 4; Дніпренко. Дергосп Миколаївка // Нове Запоріжжя. – 1943. – 10 лип. – № 55 (182). – С. 4.

¹⁷⁷ Канівське — село в Україні, в Запорізькому районі Запорізької області.

¹⁷⁸ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 247.

¹⁷⁹ Там само. – Т. 5. – С. 186.

М. Білий повідав цікаві факти про свої навчання у період перебування окупантів: *«Це ж при німцях зовсім друге стали преподавать. Ну то як? Німецьке начали... Ми побросали [нерозбірливо]. Стали трошки бить нас. Ми ж балувані були, а нас бить начали... і вчителя, і немці приходили. Вчителя ж залишилися. Ну да, да. Ті самі були. Ну та, конєшно же, їх заставляли. Викладали трошки німецьку мову, може, щоб ми ж хоть шо-небудь знали там. А так нічого. Раньше, вообще-то, больше... про советське преподавали, а тоді про німецьке стали: як німці живуть, як те... Як надо німців любить... У духе воспитувать...»*¹⁸⁰. Не склалося навчання у І.О. Ковалю. *«З школи мене вигнали [сміється]. Трошки провинився... Виколов глаза Гітлерові на портреті (це як німці прийшли). І за це вигнали. Трошки спасіба, благодаря, шо знакомий був батьковий директор школи, і так ото... Це мені було шістнадцять год»*¹⁸¹.

Шкільна програма передбачала виховання учнів у потрібному для окупантів руслі. Однак виконання цієї мети наштовхнулося на брак підручників і навчальних посібників. Тому було ухвалене рішення використовувати радянські підручники з виправленнями. Так, О.О. Хижняк розповідала, що завдання з очищення підручників від радянських ідеологем покладалося на них. *«А то вже ми малі, в школу ходили, я ходила у 5-й клас, да, у 5-й. Черкали-черкали, черкали ото возждів, усе закреслювали, а тоді закрили школу при німцях»*¹⁸². Про використання підручників і релігійне виховання згадувала Г.В. Шевченко: *«При німцях школа трошки шось там [поробила], місяць, може два, ілі... Книжки ж в нас осталися, то начали портрети зачеркувать, заставляли вчителя ж які були. Закон Божий начали в нас учить. Був у нас тут Непечій Антон, вчитель історії, Закон Божий читав, так шо ми співали. А священників не було. Була церква, но в школі не було. Ну а то трошки ето, начали Закон Божий учить, а тоді школу закрили. Ну начальні класи, по-моєму, були, а ми вже пішли у п'ятий клас, ці класи позакривали»*¹⁸³. Т.І. Хоменко відзначала: *«[При немцах школа в селе работала]. Работала сразу. А потом, мне кажется, только начальные классы. А, потому что я семь классов окончила, при немцах я училась, вот в восьмом классе, при немцах. Вот это я училась. [Нерозбірливо]. ...Некоторые учителя те ж самые, а некоторые другие были. Был у нас, как он, физруком что ли, [сміється] ...не знаю. Ну, он... придурочный был, да и все! Придурочный! Ну, он мог на уроке и ударить ученицу...»*¹⁸⁴

¹⁸⁰ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 143.

¹⁸¹ Там само. – С. 25.

¹⁸² Там само. – С. 334.

¹⁸³ Там само. – С. 345.

¹⁸⁴ Усна історія Степової України. – Т. 6. – С. 248.

Необхідність залучити до праці якомога більшу кількість населення Запоріжжя, зокрема жінок, змусила окупантів дозволити діяльність дошкільних закладів. Запорізькі освітяни взялися налагоджувати їх роботу. За матеріалами преси, у дитсадку № 1 по вул. Франка виховувалося 100 дітей¹⁸⁵, на 6 висілку у дитячому садку № 2 – 120 дітей¹⁸⁶; у дитячому садку №3 по вул. Благовіщенській – 105 дітей¹⁸⁷. У 1942 році були відкриті дитячі садки на 7, 8 і 12 висілках¹⁸⁸.

Таким чином у Запорізькому регіоні упродовж нацистської окупації функціонували переважно дитячі садки, початкові народні школи й незначна кількість семирічних шкіл. Прагнення українських освітян відновити роботу в гімназіях і вузах наштовхувалися на перешкоду з боку нацистської цивільної адміністрації. І якщо у працівників відділу освіти Запорізької міської управи існувало розуміння необхідності розгортання роботи різнотипних освітніх закладів, вони не могли відкрито протистояти своєму німецькому керівництву і відстоювати позиції і прагнення українських освітян. Отже, нацисти зруйнували радянську систему освіти у регіоні й зберегли лише ті її фрагменти, які відповідали інтересам Німеччини.

Для задоволення культурних потреб міста місцева адміністрація здійснювали заходи з відновлення закладів культурної сфери. Означені завдання організаційно-господарського характеру покладалися на підвідділ культури, організований при відділі освіти Запорізької міської управи, натомість загальне керівництво закладами культури здійснювалося німецькими органами влади. А з осені 1942 р. всі заклади культури підпорядковувалися відділу пропаганди німецької цивільної адміністрації¹⁸⁹.

Упродовж окупації налагодили роботу міський театр, колектив якого сформувався з артистів театру ім. М. Заньковецької. Перша вистава для цивільного населення відбулася 25 грудня 1941 р. Потому, театр обслуговував військових («SOLDATEN-THEATER») і місцеве населення¹⁹⁰.

¹⁸⁵ В.К. В дитячому садку № 1 // Нове Запоріжжя. – 1943. – 5 черв. – № 45 (172). – С. 4.

¹⁸⁶ М. Жосан. Молоде покоління // Там само. – 1942. – 30 лип. – № 68 (82). – С. 4.

¹⁸⁷ Г.З. Молоде покоління // Там само.

¹⁸⁸ Оголошення // Там само. – 20 черв. – № 51(65). – С. 4; Відкриваються нові дитячі садки // Там само. – 17 трав. – № 40(54). – С. 4.

¹⁸⁹ Запорізький рахунок. – С. 212.

¹⁹⁰ Жосан. У міському театрі 6-го висілку // Нове Запоріжжя. – 1942. – 25 лют. – № 17 (31). – С. 4; Колос. Три концерти в новій частині м. Запоріжжя // Там само. – 8 квіт. – № 29 (43). – С. 4; Колос М. Рік мистецької праці // Там само. – 1943. – 1 серп. – № 70 (197). – С. 3.

Окупаційна преса повідомляла про репертуар Запорізького театру. Значалося, що готувалися музичні опери «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка», «Дай серцю волю, заведе в неволю» та інші¹⁹¹.

Міський драматичний театр відкрив театральний сезон для цивільного населення виставою «Запорожець за Дунаєм». У плані постановок на 1942 р. цього закладу були: «Вій», «Циганка Аза», «Степовий гість», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Наталка-Полтавка», «Назар Стодоля» та інші. Станом на 25 грудня 1941 р. у театрі працювало 50 акторів і 15 музикантів, а вже 1 березня 1942 р. персонал театру збільшився до 58 артистів, 17 музикантів і 44 працівники адміністративно-допоміжного персоналу¹⁹².

У лютому 1943 р. за погодженням із міською владою у приміщенні Запорізького театру розпочав роботу колектив Ленінградського театру ім. Ленради на чолі з С. Радловим під назвою Петроградський драматичний. У постановках переважав довоєнний репертуар: «Без провини винуваті», «Безприданниця», «Гамлет», «Ідеальний чоловік», водевілі А. Чехова та багато інших¹⁹³. З відступом німецьких військ трупа була евакуйована до Берліну. Там колектив театру було поділено на три трупи, які обслуговували радянських робітників, вивезених на роботи до Райху¹⁹⁴.

Через газету «Нове Запоріжжя» населення міста інформували про можливість створення драмгуртків, діяльність яких не була б пов'язана з більшовицькою ідеологією. До постановок рекомендувалися п'єси Л. Українки, І. Франка, М. Кропивницького, Т. Шевченка та інших¹⁹⁵.

¹⁹¹ В міськтеатрі // Там само. – 1941. – 16 лист. – № 2. – С. 4; *Веденський Віктор*. Про роботу Запорізького міського театру // Там само. – 10 груд. – № 9. – С. 4; *Колос М.* «Пошились у дурні» (До постанови в Запорізькому міському театрі) // Там само. – 1942. – 14 лип. – № 61 (75). – С. 4; *Луговий М.* Вар'єте для військових // Там само. – 1943. – 18 серп. – № 66 (193). – С. 4.

¹⁹² *Рігель Г.А.* Добро пожалувати // Там само. – 1941. – 25 груд. – № 13. – С. 4; *Колос*. «Маруся Богуславка» (До постанови в Запорізькому драматичному театрі) // Там само. – 1942. – 11 берез. – № 21 (35). – С. 4; «Вій» (до прем'єри в Запорізькому драматичному театрі) // Нове Запоріжжя. – 1943. – 4 серп. – № 62 (189). – С. 4 та інші.

¹⁹³ *Колос М.* «Тітуся Чарлі» (До постанови Петроградського драматичного театру в м. Запоріжжі) // Нове Запоріжжя. – 1943. – 24 берез. – № 24 (151). – С. 4; *Його ж.* «Без вини винуваті» (До постанови Петроградського драматичного театру) // Там само. – 1943. – 22 трав. – № 41 (168). – С. 4; *Його ж.* «Дама з камеліями» (До постанови Петроградського драматичного театру в м. Запоріжжі) // Там само. – 4 черв. – № 46 (173). – С. 4; *Його ж.* Рік мистецької праці // Там само. – 1 серп. – № 70 (197). – С. 3 та інші.

¹⁹⁴ Запорізький рахунок. – С. 214.

¹⁹⁵ Самодіяльність у с. Васильківці // Нове Запоріжжя. – 1942. – 14 лип. – № 61 (75). – С. 4; *Колос М.* Рік мистецької праці // Там само. – 1943. – 1 серп. – № 70 (197). – С. 3; В клубі села Жеребець // Там само. – 1942. – 1 серп. – № 69 (83). – С. 4.

Окупаційна влада розраховувала використати кінотеатри як потужний засіб ідеологічної обробки цивільного населення, тому вимагала від місцевої адміністрації налагодити роботу цих закладів. З публікацій у періодиці відомо, що міська управа виконала це завдання. Вже 7 грудня 1941 р. відбувся перший кінопоказ для військовиків фільмом «Бісмарк», цивільне населення змогло переглянути першу стрічку «Наша дівчина доктор» через тиждень, 14 грудня¹⁹⁶.

У кінотеатрах м. Запоріжжя демонструвалися німецькі фільми, переважно комедії та мелодраматичні стрічки німецькою мовою, щотижневі німецькі хроніки. Відвідування кіно стало для місцевого населення доступною розвагою, оскільки квитки коштували від 6 до 10 крб. Так, два кінотеатри міста щомісячно на початку 1942 р. відвідували близько 32 тис. глядачів, а виручка становила майже 100 тис. крб. Вистави в драмтеатрах переглянуло близько 3 тис. осіб¹⁹⁷. Окупаційна преса, підбиваючи підсумки роботи у мистецькій галузі, відзначала діяльність «Українфільму», «який перед глядачами міста і села продемонстрував понад кілька десятків кінофільмів. За допомогою цих кінокартин українські глядачі змогли досить широко ознайомитись з кіномистецтвом нашої визволительки — Німеччини. Незабутнє враження на всіх справили такі картини як «Батьківщина», «Любов матері», «Подорож до Тільзіта» та багато інших»¹⁹⁸.

Отже, не зважаючи на військовий час мешканці Запоріжжя могли відвідувати театри й кінотеатри. І хоча, санкціонуючи діяльність культурних установ, окупаційна влада керувалася прагматичними цілями (пропагандистський вплив на населення і культурне дозвілля для німецьких вояків), однак містяни у такий спосіб змогли відволіктися від воєнного будення.

Нацисти дозволили на окупованих територіях відновити діяльність церковних установ, сподіваючись використання потужний соціальний і духовний ресурс церковних організацій для посилення впливу на місцеве населення. Релігійна сфера швидко стала однією з найбільш спекулятивних у пропагандистсько-агітаційній роботі окупантів. Відновлення релігійного життя не вимагало особливих організаційних напружень та матеріальних затрат і, водночас, підривало ідеологічну площину супротивника – радянської влади. «Допомога» німців частіше обмежувалася елементарним дозволом масових богослужінь та діяльності релігійних громад,

¹⁹⁶ Кіно // Там само. – 1941. – 17 груд. – № 11. – С. 4; *Колос* М. Рік мистецької праці // Там само. – 1943. – № 70 (197). – 1 серп. – С. 3; 50 українських кіно працюють // Там само. – 1942. – 27 трав. – № 43 (57). – С. 3.

¹⁹⁷ Запорізький рахунок. – С. 217.

¹⁹⁸ *Колос* М. Рік мистецької праці // Нове Запоріжжя. – 1943. – 1 серп. – № 70 (197). – С. 3.

неперешкоджанням відкриттю храмів і церковних управлінь. Повернення відібраного, як акт справедливості, примножувало пропагандистський ефект від заяв окупантів про волю віри¹⁹⁹.

Хоча головним ініціатором і рушієм релігійного відродження у Запорізькому регіоні стали віряни, однак і місцева влада не залишалася осторонь у відбудовних процесах, допомагаючи віднайти придатні для богослужінь приміщення чи повернути церковні будівлі, використовувані в радянські часи не за призначенням (сховища, склади, музеї, клуби тощо). Завдяки прагненням і активній діяльності громадськості та вірян до кінця 1941 р. вдалося відновити значну кількість православних громад м. Запоріжжя. Окупаційна преса відзначала, що населення міста одержало змогу задовольнити свої релігійні запити: «організувались релігійні громади різних віровизнань, що здійснюють богослужіння в своїх храмах та молитовних будинках»²⁰⁰. Часопис «Нове Запоріжжя» вміщував публікації про переслідування церков у радянські часи²⁰¹ та про церковне відродження в Україні за часів німецької окупації²⁰².

¹⁹⁶ Кіно // Там само. – 1941. – 17 груд. – № 11. – С. 4; *Колос М.* Рік мистецької праці // Там само. – 1943. – № 70 (197). – 1 серп. – С. 3; 50 українських кіно працюють // Там само. – 1942. – 27 трав. – № 43 (57). – С. 3.

¹⁹⁷ Запорізький рахунок. – С. 217.

¹⁹⁸ *Колос М.* Рік мистецької праці // Нове Запоріжжя. – 1943. – 1 серп. – № 70 (197). – С. 3.

¹⁹⁹ *Ігнатуша О.М.* Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2013, вип. XXXVI. – С. 152.

²⁰⁰ Підсумки двох років // Нове Запоріжжя. – 1943. – 23 черв. – № 50 (177). – С. 2.

²⁰¹ Нищення церков в СРСР // Нове українське слово. – 1942. – 4 серп. – № 178 (193). – С. 3; Макабрична ілюстрація // Нове Запоріжжя. – 1943. – 8 трав. – № 37 (164). – С. 3.

²⁰² Про відкриття церкви в с Комишовасі // Нове Запоріжжя. – 1941. – 19 листоп. – № 3. – С. 4; *Жосан.* Неділя на 6 виселку // Там само. – 7 груд. – № 8. – С. 3; В церквах м. Запоріжжя // Там само. – 10 груд. – № 9. – С. 4; *Лозовий.* Про відкриття Вознесенської церкви // Там само. – 17 груд. – № 11. – С. 4; *Правобережний.* Великдень – велике свято // Там само. – 1942. – 5 квіт. – № 28 (42). – С. 2; Вільне розгортання діяльності православних церков на Україні // Там само. – 15 квіт. – № 31 (45). – С. 2; В церквах м. Запоріжжя // Там само. – 13 трав. – № 39 (53). – С. 4; *Іван Українець.* В Вознесенській церкві // Там само. – 1942. – 17 трав. – № 40 (54). – С. 3; *М.В.* Храмове свято в Миколаївській церкві // Там само. – 1942. – 24 трав. – № 43 (56). – С. 3; *Його ж.* Волю віросповідання Україні дала Німеччина // Нове Запоріжжя. – 1943. – 24 квіт. – № 33 (160). – С. 2; *Калістратовський.* Радість Великоднього свята // Там само; В Автокефальній церкві // Там само. – 29 трав. – № 43 (170). – С. 4; 3'їзд духівництва Автономної православної церкви // Там само. – 26 черв. – № 51 (178). – С. 4; *В.К.* Відроджується духовне життя // Там само. – 17 лип. – № 57(184). – С. 4 та інші.

Очевидці окупаційного буття у своїх розповідях про ті події відзначалися, що саме в роки нацистської окупації відновилися діяльність церков, вони отримали можливість відвідувати богослужіння і долучитися до традиційних релігійних звичаїв і обрядів. М.В. Кругляк вдячна була німцям саме за те, що вони дозволили діяльність церков. *«Ми ж тут скілки годів, десь із 30-го году, десь з 31-го, навірно, шо церкви позакривалися, порозоряли. Ото наше церква, Хрестовоздвиженська, то осталося хоч трохи стін. А там, то називалась Пантелеймонська, там он Вознесенська – камня на камні не осталося. Ну оце тіки вони і зробили»*²⁰³. К.І. Біла пригадувала: *«У війну ходила я в церкву. І дівчиною ходила. І німці все хвалили дуже. Вони не заперечували, дуже похвально до цього односились, шо йдеши у церкву. «Молодець», – показують»*²⁰⁴. К.М. Гаркуша наголошувала: *«А при німцях була церква. Можна було ходити вони не забороняли. Бо вони ж веруюці. Німці веруюці. А наші вже як німці одступили, так наші ото розбомбили й церкву, комуністи»*²⁰⁵. В.І. Порада свідчила: *«А при німцях була церква. Була там у центру на горі, тіки тожже, дом красний. Обрали і ото там паску святили, ходили там откривали, була. Релігійні свята, святкували. ... І ото ж, як на Паску, як Троїця, як там Різдво, як шо в церкві полно. До церкви ходити ніхто не забороняв. Хочеш іди, як справиться, – іди. У такі святкові дні вона вся більше, а в суботу, як закон [нерозбірливо], як німець був, як закон у суботу, кажну суботу. У школі, шоб сміявся хтось, чи казав, шо не йдїть там, ні цього не було»*²⁰⁶.

Окупаційна влада вміло використовувала релігійні настрої населення. Аби підсилити почуття вдячності німцям як «визволителям від безбожників» фельдкомендант м. Запоріжжя генерал-майор Гауль оголосив святковими днями Страсну п'ятницю та Великдень – 3 і 5 квітня 1942 р. – й дозволив не виходити на роботу 4 квітня – у суботу. Однак у розпорядженні зазначалося, що «негайне виконання важливих у військовому відношенні робіт ні в якому разі не повинно затримуватись через свята. Де з загальнозаводських та технічних причин недоцільним є проведення робіт у суботу, 4 квітня 1942 року, можна також святкувати й цей день. Але його треба компенсувати неділею 12 квітня 1942 року, коли треба працювати повний день»²⁰⁷. Не зважаючи на комендантську годину населенню дозволили

²⁰³ Усна історія Степової України. – Т. 2. – С. 20.

²⁰⁴ Там само. – Т. 4. – С. 139.

²⁰⁵ Там само. – Т. 8. – С. 95.

²⁰⁶ Там само. – Т. 7. – С. 247.

²⁰⁷ Від Польової Комендатури // Нове Запоріжжя. – 1942. – 1 квіт. – № 27 (41). – С. 4.

ходити містом до півночі – у ніч з четверга на п'ятницю, а в ніч з суботи на неділю – всю ніч. Німецька польова комендатура дозволила дзвонити у церковні дзвони²⁰⁸.

Поверталися обряди хрещення немовлят, церковних шлюбів, поховань за участю священників²⁰⁹.

Однак релігійний ренесанс тривав недовго. Суттєво обмежило створення нових громад і діяльність існуючих «Розпорядження про правові відносини релігійних організацій», ухвалене райхскомісаром України Е. Кохом 1 червня 1942 р.²¹⁰ Воно вимагало повної залежності релігійного життя від окупаційної влади. З другої половини 1942 р. почалося поступове згортання тимчасової релігійної свободи. 8 травня 1943 р. Запорізька районна управа розіслала усім посадникам циркуляр за підписом шефа району наступного змісту: «У зв'язку з польовими роботами і нестатком робочої сили Гебітскомісар повідомляє, що відправлення богослужіння в робочі дні може відбуватися не раніше, ніж з 5 [одино] вечора». Окупаційна влада заборонила відправляти богослужіння у свята, які припадали на буденні дні, навіть у випадках великих свят. Недільні богослужіння скасовувалися або їх змушували завершувати до 8-ї години ранку чи проводити після 5-ї – 6-ї години вечора²¹¹.

Отже, політика німецької окупаційної влади змінювалася від дозволів на відновлення релігійних громад і богослужінь на початку окупації до обмежень і заборон у 1942–1943 рр. Враховуючи сумний досвід більшовицького антицерковного експерименту, німці використовуючи церкву у власних політичних цілях, сподівалися добути прихильність мешканців Запоріжжя санкціонуючи активне релігійне життя. Згортання «прихильності» окупантів до церкви було викликане економічною політикою окупантів (вивезенням працездатного населення на примусові роботи і браком робочої сили у Запоріжжі), несприятливою ситуацією на фронті, посиленням комуністичного і націоналістичного рухів Опору тощо.

Таким чином, матеріали газети «Нове Запоріжжя» та спогади очевидців дали змогу відтворити діяльність місцевих окупаційних органів влади Запоріжжя. Вдалося з'ясувати, що були створені «Запорізька Українська

²⁰⁸ До відома населення // Там само.

²⁰⁹ У відділі ЗАГС'у міської управи // Нове Запоріжжя. – 1941. – 21 груд. – № 12. – С. 4; Хроніка // Нове Запоріжжя. – 1941. – № 13. – 25 груд. – С. 4 У церкві // Нове Запоріжжя. – 1941. – 23 листоп. – № 4. – С. 4.

²¹⁰ Вільне виконання релігійних обрядів в державному комісаріаті України // Нове Запоріжжя. – 1942. – 30 черв. – № 55(69). – С. 3.

²¹¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Укр. Православна Церква в США, 1975. – Т. IV : (XX ст.) – Ч. 2. – С. 237; Запорізький рахунок. – С. 242.

Допоміжна Управа» й «Запорізька Українська районна Допоміжна Управа нової частини міста». Вони доволі швидко сформували штат і розгорнули роботу. Порівняно з іншими великими містами України, окупованими гітлерівцями, місцеві управи Запоріжжя до осені 1942 р. підпорядковувалися військовим органам влади, тому володіли певним рівнем самостійності в ухваленні рішень, що стосувалися місцевого населення й не перетиналися з інтересами завойовників. Управи сприяли окупаційній владі шляхом запровадження режимно-обмежувальних заходів, експлуатації населення у промисловості й сільському господарстві.

Соціальна політика місцевої влади проявилася у початковий період нацистської окупації й спрямовувалася на допомогу соціально незахищеним категоріям, пізніше, за браком фінансування, ця діяльність була перекладена на громадські допомогові організації.

Функціонування Запорізької районної і міської управ у сфері задоволення духовних запитів населення (освіта, культура, релігія) наштовхувалося на заборони німецької окупаційної адміністрації, яка намагалася підпорядкувати собі населення міста у будь-який спосіб.

Дискурс газети «Нове Запоріжжя» спрямовувався на створення позитивного іміджу окупаційних органів влади й виконання замовлень влади щодо пропагандистського впливу на місцеве населення. Однак саме матеріали цієї газети, доповнені спогадами очевидців, дозволили відтворити діяльність управ регіону у всіх сферах повсякденного життя населення, сформувати хронологічно-подієве полотно підокупаційного буття.

REFERENCES

Berkhof, K. (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert' v Ukraini pid natsysts'koiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Boiko, A. (Ed.). (2008-2010). *Usna istoriia Stepovoi Ukrainy: Zaporizkyi krai* (Vol. 1-8). Zaporizhzhia: Tandem. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O.M. (2013). Relihijne zhyttia Zaporiz'koho kraiu pid chas nimets'koi okupatsii (1941-1944 rr.) *Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University*, (XXXVI), 151-169. [in Ukrainian].

Martin, Din (2015). Radians'ki etnichni nimtsi i Holokost u Rejkhskomisariati Ukraina, 1941–1944. In Reia Brandona & Vendi Lauer (Eds.) *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kiev: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Kostrыby, P. M. (Ed.) (1963). *Nimets'ko-fashysts'kyu okupatsiynnyy rezhym na Ukrayini. 1941–1944 rr. Zb. dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR. [in Ukrainian].

Orlians'kyj, V. & Tedeiev, O. (2010). *Mistsevi orhany upravlinnia v period nimets'koi okupatsii na Zaporizhzhii (1941-1943 rr.)*. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury. [in Ukrainian].

Orlians'kyj, V. (2009). Diial'nist' Zaporiz'koi mis'koi upravu v oblasti osvity j okhorony zdorov'ia v period nimets'koi okupatsii (1941-1943 rr.) *Hileia : naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prats'* (19), 24-31. [in Ukrainian].

Spudka, I.M. (2011). Ekonomichna polityka natsysts'koho kerivnytstva na terytorii Zaporiz'koi oblasti (za materialamy okupatsijnoi presy) *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (21), 189–194. [in Ukrainian].

Vietrov, I. (2010). Finansovo-ekonomichna polityka okupatsijnoi vlady v Ukraini *Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni: Pohlyad z XXI st.: Istorychni narysy* (Vol 1. pp. 446–474). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Vlasovs'kyj, I. (1975). *Narys istorii Ukrains'koi Pravoslavnoi Tserkvy (Vol. IV : (XX st.)* N'iu-Jork; Bavnd Bruk: Ukr. Pravoslavna Tserkva v SShA [in Ukrainian].

Turchenko, F. H. (Ed). (2013). Zaporiz'kyj rakhunok Velykij vijni. 1939–1945. Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian].

Zhosan, O.E. (Comp.) (2015). *Kul'tura v roky vijny: period okupatsii* (Istoriia Ukrainy, 11 klas) [navchal'no-metodychnyj posibnyk] Kirovohrad: KZ —KOIPPO im. V. Sukhomlyns'koho [in Ukrainian].

Tetiana Zabolotna,

PhD (history), researcher,

Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine

(Kyiv) Ukraine, zabten@ukr.net

Zaporizhzhia local authorities during the Nazi occupation: the level of authority and sphere of activity

(based on newspaper and magazine articles and eyewitness memoirs)

The aim of this paper is to analyze the process of formation of local authorities in Zaporizhzhia during the Nazi occupation. Our main source is the articles from the newspaper Nove Zaporizhzhia. They enable us to form an idea about the activities of the Zaporizhzhia Executive Council (uprava) in the administrative and economic spheres, to recreate the peculiarities of social measures relating to the local population in the region, to discover the nature of activities of educational, cultural, and religious organizations during the Nazi occupation. The positive rhetoric of the occupation press is dispelled by eyewitness accounts.

Keywords: *Second World War; Nazi occupation, Zaporizhzhia, city, executive council, district executive council.*